

By, marsk og geest

By, marsk og geest 23

Kulturhistorisk årbog for Sydvestjylland

Forlaget Liljebjerget
2011

By, marsk og geest er fagfællebedømt i henhold til Forsknings- og Innovationsstyrelsens retningslinier.

Redaktion: Mette Højmark Søvsø (ansv.), Susanne Benthien, Lars Hammer, Søren Mulvad og Mikkel Kirkedahl Lysholm Nielsen.

Lay-out: Lars Hammer.

Tryk: Wind Grafisk ApS, Haderslev.

©: 2011 Forlaget Liljebjerget.

Liljebjerget er Sydvestjyske Museers forlag.
Det blev oprettet i 1997 til minde
om og med testamentariske midler
fra Ellen og Christian Almhede.

Forlagets navn rækker tilbage til
Anders Sørensen Vedel. Han udgav
i årene 1591-92 otte bøger, der var
"Prentet paa Liliebierget udi Ribe".
Om disse bogudgivelser og trykke-
riet se "By, marsk og geest 10" 1998.

ISBN 978-87-89827-30-8

ISSN 0905-5649

Bindets baggrundsillustration: Videnskabernes Selskabs Kort, 1811. Om dette kort,
se "By, marsk og geest 13" 2001, s. 37-50.

Illustration på forsiden: Ringspænde fra Fiskergade, se s. 42.

Illustration på bagsiden: Sparebøsse, se s. 65, stentøjsskår, se s. 60, flintspidser, se s. 7.

Indhold

Felix Riede, Steffen Terp Laursen og Ejvind Hertz	
Ingvor Filtenborgs flintsamling	
– et diskussionsbidrag om senglacialtidens jagtvåbentechnologi.....	5
<i>The Filtenborg collection</i>	
– <i>a discussion of Late Glacial hunting weaponry</i>	19
Søren Mulvad og Morten Søvsø	
Skallebæk Mølle i Seem Sogn	21
<i>The mill of Skallebæk in the parish of Seem</i>	33
Troels Bo Jensen	
Fiskergade i Ribe	
– arkæologiske undersøgelser i forbindelse med gaderenoveringen i 2009	34
<i>Fiskergade in Ribe</i>	
– <i>Archaeological investigations in connection with the street renovation scheme in 2009</i>	44
Camilla Post	
Nye undersøgelser i Ribes vestby	46
<i>New investigations in the west end of Ribe</i>	62
Mette Højmark Søvsø	
Sparebøsser fra middelalderens Ribe.....	63
<i>Piggy banks from Medieval Ribe</i>	68

Ingvor Filtenborgs flintsamling

– et diskussionsbidrag om senglaciatidens jagtvåbentechnologi

Af Felix Riede, Steffen Terp Laursen og Ejvind Hertz

I 2010 døde den meget aktive amatørarkæolog Ingvor Filtenborg. Han efterlod sig en betragtelig samling af flintgenstande fra området nord for Dollerup Sø. Selvom samlingen overvejende består af flintredskaber fra ældre og yngre stenalder, så indeholder den også genstandstyper der er diagnostiske for den senglaciale periode, dvs. fra Danmarks ældste stenalder. Disse genstande – projektilspidser, skrabere og stikler – tilhører Allerød-tidens jæger-samlerkulturer. Specielt iøjnefaldende er lokaliteter hvor både slanke rygetoucherede spidser (Federmesser) og store skaftungespidser af Bromme type optræder sammen. I det følgende vil vi kort præsentere den Filtenborg'ske samling samt diskutere hvordan de foreliggende flintprojektiler kan bidrage til forståelsen af ældste stenalders jagtteknologi.

Ingvor Filtenborgs flintsamling

Den 8. april 2010 døde den pensionerede landmand Ingvor Filtenborg 77 år gammel. Filtenborg var interesseret i lokalhistorie og gennem 30 års passioneret amatørarkæologisk virksomhed tilegnede han sig en flere tusinde genstande stor oldsagssamling. Materialet stammer primært fra egne omkring hans gård øst for Store Andst nær

Kolding. Filtenborg markerede omhyggeligt fundenes proveniens på kort, og alt materialet blev opbevaret på loftet over familiegården (fig. 1), indtil samlingen blev overdraget til henholdsvis Museet på Sønderskov og Koldinghus Museum, hvis arkæologiske ansvarsområder begge løber igennem Ingvor Filtenborgs undersøgelsesområde¹.

Medens Ingvor Filtenborgs samleaktivitet nu

Fig. 1. En del af Ingvor Filtenborgs samling på gårdens loft.

Part of the Ingvor Filtenborg collection in the farm's attic.

Tabel 1. De senglaciale genstande fra de omtalte lokaliteter ved Store Andst.

The Late Palaeolithic tools from the localities near the town of Store Andst.

Journal nr.	Lokalitet	Federmesser	Store skaftunge-	Wehlener skraber spidser	Flække-skraber	Små flække-	Dobbelt-skraber skraber	Skraber på afslag	Skraber/stikkel kombinationsværktøj	Stikkel	Stikkel-afslag
HBV 187	Elemly SØ	1	1(2)		3	3			1		
HBV 185	Gamst Søenge		(3)								
HBV 189	Rolykke vej	(1)	1(1)	4	1	1				1	
HBV 191	Tingskovhus	2(2)		3(1)	3(4)				1		
MKH 411	Sølyst gård M2	1(1)	(2)	5	3	1	1	6	2	3	3
MKH 1111	Sølyst gård SØ	2	(1)						1(1)		
MKH 1124	Sølyst gård SV		(2)								
MKH 1116	Sølyst gård G	(1)		1							

og da tilvejebragte metalartefakter (Jensen 1993), så består samlingen hovedsagligt af genstande af flint og bjergart. Størstedelen af samlingen stammer fra bondestenalderen men også jægerstenalderen, bronzevalderen og senere perioder (f.eks. en slibesten fra vikingetiden) er repræsenteret. Fokus i dette bidrag er rettet mod de sjældne redskabstyper, som typologisk kan henføres til senglacialtidens Federmesser-Gruppe (Schwabedissen 1954). I Sydskandinavien dateres denne kulturgruppe til Allerødtiden og efterfølger Hamburgkulturen mens den afløses af Brommekulturen (Brinch Petersen 2009). Den dag i dag fremstår Federmessergruppen desværre stadig som det dårligst belyste teknokompleks i dansk jægerstenalder. Redskabstyperne, der definerer Federmessergruppens inventarer er først og fremmest slanke rygretoucherede spidser (Federmesser efter pennekniv på tysk), små og næsten runde skraber (fingerneglsskraber), samt skraber med kantretoucheret skaftunge (Wehlener skraber). Federmessergruppens inventarer indeholder desuden et mindre antal store skaftungespidser (Brommespidser). I modsætning

til den foregående Hamburgkultur er Federmessergruppens flækketeknologi af ret variabelt præg og ikke særlig karakteristisk. I fravær af diagnostiske redskaber, kan den kun med stor vanskelighed adskilles fra den efterfølgende Brommekulturs flintteknologi (Eriksen 2000; Fischer 1988).

I Ingvar Filtenborgs samling genfindes hele det diagnostiske genstandsspektrum fordelt over otte separat registrerede lokaliteter (tabel 1). Der optræder slanke rygretoucherede spidser, (fig. 2, 1-4; fig. 5, 3) og store skaftungespidser (fig. 3, 1-2; fig. 4, 1-2; fig. 5, 1-2). Udover spidstyperne er der såvel små skraber, som skrabervarianten med skaftunge (fig. 6 og 7), samt enkelte stikler (fig. 7, 10).

De her omtalte pladser ligger alle umiddelbart nord for Dollerup Sø (fig. 8) men hen mod Gamst Søenge kendes yderligere et par små pladser med meget lignende redskabsinventarer (HBV 218: Gamst Søenge – se Knudsen 1990; HBV 288: Estrup Mose – se Rindel 1994). Da alle disse fundsteder enten blot er prøvegravet eller (for den Filtenborg'ske samling) overfladerekognosceret, kan

Fig. 2. Rygretoucherede spidser (Federmesser) og fragmenter af denne genstandstype fra den Filtenborg'ske samling. Foto: R. Johansen (Moesgård).

Arch-backed points (Federmesser) and fragments of this type from the Filtenborg collection.

Fig. 3. To store skaftungespider med brugsskade. Foto: R. Johansen (Moesgård).

Two large tanged points with impact damage.

Fig. 4. Store skaftungespider fra den Filtenborg'ske samling. Spidsen til højre blev antageligt repareret med skrå retouche. Foto: R. Johansen (Moesgård).

Large tanged points from the Filtenborg collection. The point on the right hand side has presumably been repaired with oblique retouch.

vi ikke med fuldstændig sikkerhed afgøre, hvor mange bosættelsesepisoder materialet afspejler. Vi kan heller ikke endeligt afgøre, hvorvidt de her omtalte nærliggende lokaliteter reelt tilhører ét samlet bopladskompleks, eller om de skal opfattes som selvstændige lokaliteter. I sammenligning med større regulære pladser som Jels/Slotsengkomplekset i nærheden (~25 km luftlinje; Holm & Rieck 1992) samt tilsvarende store nordtyske lokaliteter mod syd, antager vi at lokaliteterne ved Dollerup Sø sandsynligvis repræsenterer et lavere trin i Federmessergruppens bosættelseshierarki. Udsagn om de overfladeopsamlede og kun delvist udgravede pladser funktion bør naturligvis tages

Fig. 5. Store skaftungespidser, en flække, og flækkeskrabere fra den Filtenborg'ske samling. Foto: R. Johansen (Moesgård).

Large tanged points, a blade, and scrapers on blades/flakes from the Filtenborg collection.

Fig. 6. Skrabere med skaftungeretouche (Wehlener skrabere) og små runde skrabere (fingerneglsskrabere) fra den Filtenborg'ske samling. Disse genstande er typiske for Federmesser-Gruppen.

Tanged scrapers (Wehlen-scrapers) and small round scrapers (fingernail-scrapers) from the Filtenborg collection.

Tanged scrapers and scraper fragments, variously made on blades, blade-like flakes and flakes. The tool on the bottom right is a double burin.

med et vist forbehold, men den klare dominans af spidser og skrabere peger på episodiske jagtpladser, opsøgt af få mennesker i kortere tid (se Buck Pedersen 2009; Richter 1990). I en separat publikation forsøger vi at sætte lokaliteterne ved Dolerup Sø ind i en bredere landskabsmæssig og kulturhistorisk kontekst (se Riede *et al.* 2011). Denne artikel fokuserer derimod på senglacialtidens jagtvåbentechnologi og hvorvidt det foreliggende materiale kan bruges til en rekonstruktion af hvilke jagtvåben var i brug i Allerød-tiden.

Senglacial jagtvåbentechnologi

Vi begynder vores bidrag med to grundlæggende og næsten banale observationer. For det første: De rygretoucherede spidser af Federmesser typen er betydeligt slankere og mindre end de store og kraftigere skafttungspeidser af Bromme typen. For det andet: I Federmesser sammenhænge forekommer slanke rygretoucherede spidser og store skafttungspeidser i de samme inventarer, fra England i vest til langt ind i det østlige Europa (f.eks. Barton 1992; Breest & Gerken 2008; Gramsch 1987;

Kobusiewicz 2009). Da spor efter brug som projektiler hyppigt optræder på begge spidstyper (se Caspar & De Bie 1996 for rygretoucherede spidser og Fischer *et al.* 1984 for store skafttungspeidser), er der ingen tvivl om disse genstandstypers overordnede funktion som spidser til jagtprojektiler. Desværre er bevaringsforholdene generelt af en sådan beskaffenhed at størstedelen af de senglaciale jagtvåbentyper ikke er bevaret: Stort set alle de organiske dele er for længst gået til (tabel 2). Kun i enkelte tilfælde – f.eks. ved A. Rusts udgravninger i tunneldalen nord for Hamburg (Rust 1943) – kendes våbendele af træ eller andre organiske materialer. Vi er derfor nødt til at basere vores rekonstruktion af den ældste stenalders jagtteknologi på projektilspidserne samt en kombination af eksperimenter, viden om relevante byttedyr og etnografiske paralleller.

Den markante størrelsesforskel mellem de slanke rygretoucherede Federmesserspidser og de store skafttungspeidser af Brommetypen har ført til en langvarig diskussion omkring hvilken slags jagtvåben de forskellige spidser skal knyttes til.

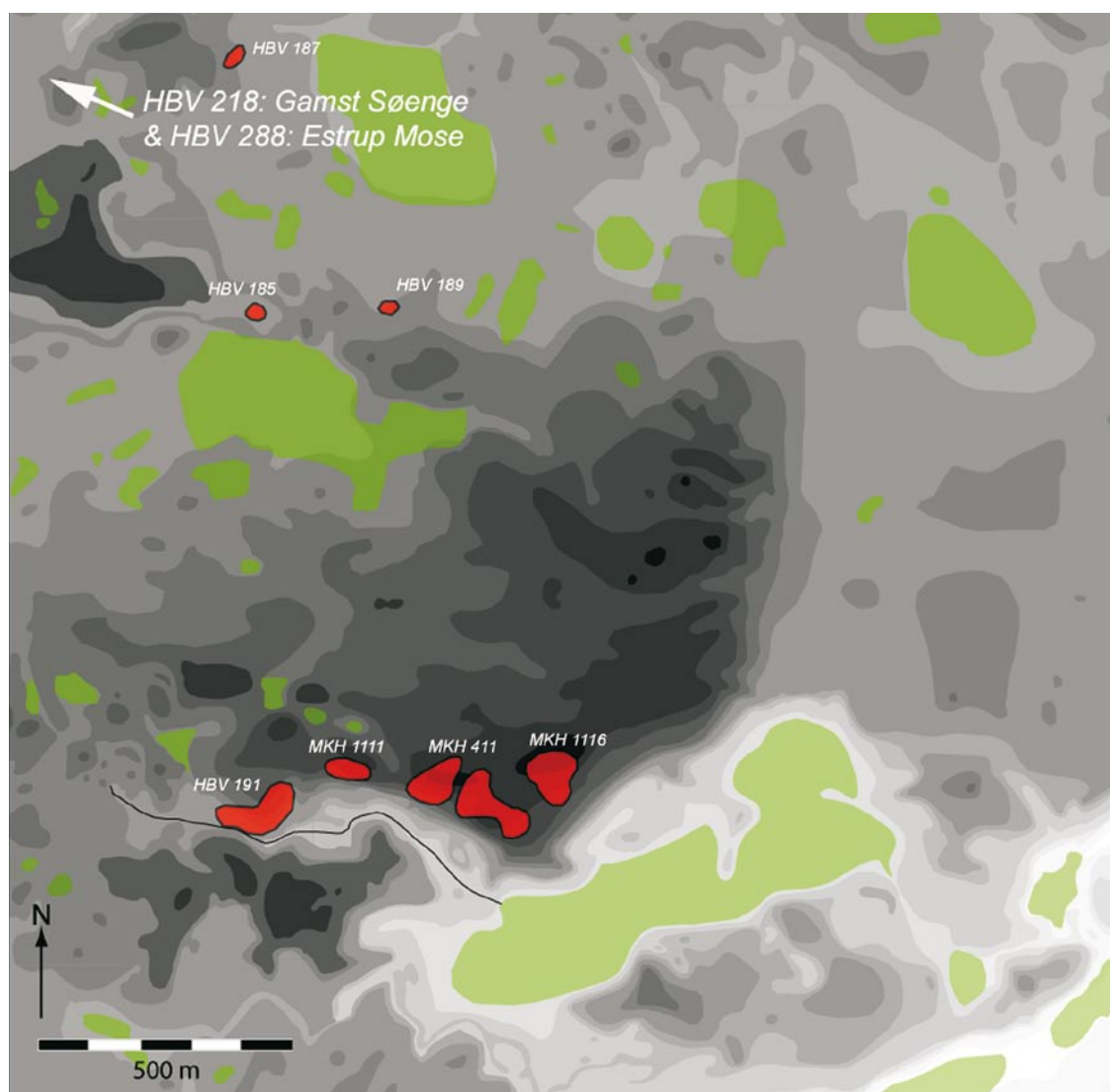

Fig. 8. Beliggenhed af de her omtalte senglaciale pladser nord for Dollerup Sø. Lavtliggende områder er vist i grøn, højreliggende i sort.

The location of Late Glacial localities north of Lake Dollerup. Low-lying areas are shown in green, areas of higher elevation grey to black.

Forslagene tæller bue og pile, spyd og kastetræ, håndkastede spyd eller stødlanser. Manden bag udgravningen af selve Brommepladsen T. Mathiasen (1946) foreslog tidligt, at de store skaftungspyd var spydspidser. C.J. Becker (1971) mente også at de store skaftungspyd af Bromme typen måtte have været spyd- eller lansespidser, fordi de er større end etnografisk kendte pilespidser. A. Fischer og kollegers rekonstruktioner og sky-

deforsøg med senglaciale og mesolitiske flintspidser viste dog tydeligtvis, at selv de store spidser af Bromme typen *kunne* have blevet brugt som pilespidser (Fischer 1989; Fischer *et al.* 1984). De sammenlignede dog kun bue og pile teknologi med håndkastede spyd. Et ulig antal skudforsøg blev gennemført med de to våben og variation i skudafstand og målemnet var desværre så usystematisk at det er vanskeligt at vurdere resultaterne entydigt.

Tabel 2. Forhistoriske projektilvåbens sammensætning i forhold til råmaterialegrupper og deres respektive bevaringschance. Efter Stodiek & Paulsen (1996).

The approximate rawmaterial composition of prehistoric hunting weapons and their respective chance of preservation. From Stodiek & Paulsen (1996).

Materialetype	Antal af komponenter i hele våben	Andel af hele jagtvåben (%)	Bevaringschancen
Sten	4	10	Meget høj
Tak	2	10	Høj til middel
Ben	2		
Træ	10		
Snor (plante/dyr)	11		
Skind & læder	3	80	Middel til lav
Fjer	3		
Klæbestof	6		

Tabel 3. En reproduktion af A. Fischers resultater fra skudforsøg med store skafttungespidser. Da bue og pile teknologi og håndkastede spyd giver et nogenlunde lige antal af mikroskopiske og makroskopiske brugsspore giver disse desværre kun begrænsede indsig i hvilken projektiltype var i brug blandt senglaciale jæger-samlere.

The results of A. Fischer's shooting experiments with large tanged points. As projectiles delivered with a bow and by hand result in approximately the same number of characteristic breakage and wear traces, these cannot be used to distinguish dart-points from arrowheads.

Skudforsøg			Makroskopiske brugsspore				Mikroskopiske brugsspore		
Spids-type	Våben-type	Mål	Skud-afstand (m)	Antal af spidser	Antal af spidser makroskopiske brugsspore	Procent af spidser med makroskopiske brugsspore	Antal af spidser	Procent af spidser med mikroskopiske brugsspore	Procent af spidser med mikroskopiske brugsspore
STORE SKAFTTUNGSPIDSER	BUE OG PILE	Vildsvin	10	23	9	39	23	14	57
		Ben af vildsvin	4	5	3	60	5	1	20
		Gris	10	42	19	45	12	8	66
		Fisk	1-3	10	1	10	4	3	75
		Højt græs	0	4	0	0	4	0	0
		Græs & jord	0	7	1	14	5	1	20
		Buske	3	3	1	33	3	1	33
		Træ	4	5	3	60	2	2	100
	SPYD	Vildsvin	3-4	2	2	100	0	0	0
		Hoved af vildsvin	1-3	6	3	50	0	0	0
		Får	2	3	1	33	0	0	0

Nyere studier understreger også, at brudmønstre ikke kan bruges til at adskille pilespidser fra kastespydspidser (Hutchings 2011). De makro- og mikroskopiske brudmønstre og slidspor Fischer iagtto på spidser fra arkæologiske kontekster peger således lige så meget på brugen af håndkastede spyd som de peger mod bue og pile teknologi (tabel 3).

Opdagelsen af bue og pile teknologien skal sandsynligvis dateres før Allerødperioden (Riede 2010; Rosendahl *et al.* 2006; Shea 2006), mens kastespyd allerede var kendt længe før og efter denne tid (Cattelain 2004; Garrod 1955; Stodiek 1993). Begge er derfor mulige kandidater som jagtvåben i Federmessergruppen. Adskillige studier har vist, at de ballistiske forskelle ved henholdsvis bue og pile og spyd og kastetræsteknologi stiller forskellige krav til de projektilspidser, der fremdrives af de to våbensystemer (f.eks. Hughes 1998; Lyman *et al.* 2008; Shott 1997; Thomas 1978). Størrelse og vægt muliggør en primær opdeling af spidser i pile- og spydspidser. Spydspidser falder – med et vist overlap til pilespidser – i den større/tungere ende af spektrummet (Bretzke *et al.* 2006; Shott 1997). Bredde og tykkelse må anses som de afgørende størrelsesattributter, da disse definerer projektilets gennemsnitsflade, som har særlig betydning i ballistiske udregninger (se Hughes 1998). Tykkelsen er dog et designelement, der også hænger sammen med hvor robust et projektil skal være og kun i mindre omfang med hvilket våbensystem projektilet fremføres mod byttet (Cheshier & Kelly 2006). En elegant undersøgelse gennemført af M. Shott (1997) understreger, at maksimal bredde alene giver en ret god indikation for våbentype. I forlængelsen af et tidligere studie af Thomas (1978) målte han nordamerikanske pile- og spydspidser af sten², som stadig fandtes i deres skafter. En kvantitativ analyse af disse målinger viste, at det netop er spidsernes bredde, der med den højeste sandsynlighed kan adskille pile fra spyd. Shott konkluderede, at langt de fleste pilespidser er mindre end 17 mm brede, mens spydspidser oftest er bredere end det.

Ser man på det senglaciale materiale fra det danske område, så kan man indledningsvis konstatere at de slanke spidser fra henholdsvis Hamburg og Ahrensburg kulturen falder komfortabelt indenfor

kategorien ”pilespidser”. At vi fra – A. Rusts udgravninger ved at bue og pil blev anvendt i Ahrensburg kulturen underbygger kun denne observation yderligere (Riede 2010). Billedet fra Allerød-tiden er dog noget anderledes. Medens Federmesser-Gruppens rygretoucherede spidser klart kan identificeres som pilespidser, svarer de noget tungere og brede skaftungespider af Bromme typen meget bedre overens med en funktion som spydspidser (fig. 9).

Dette resultat kan indirekte underbygges ved at se på skafterne til de forskellige jagtvåben. Ligesom med spidserne, så må våbenskafter opfylde specifikke ballistiske krav (Hughes 1998). I de sjældne tilfælde, hvor forhistoriske pile og spidskafter er bevaret, er der tydelige størrelsesmæssige forskelle mellem pile- og spydskafter (se Grønnow 1994; Lee 2010; fig. 10). Skønt skafter pga. bevaringsforhold ikke kendes fra Bromme kulturen, har vi dog brudstykket af en såkaldt skaftglatter, der sandsynligvis skal knyttes til Bromme-jægeres ophold på bopladsen Møllehøje (SMS 329A) ved Skive i Nordjylland. Denne skaftglatter er lavet af sandsten og har en rille, der løber parallelt med langsiderne (Riede & Kristensen 2010). Med en kombineret funktion som høvl og sandpapir blev dette redskab brugt til fremstilling af projektilskafter. Rillens størrelse og udformning svarer således tilnærmelsesvis til skafternes ønskede diameter. Lignende skaftglatter kendes også fra pladser tilhørende Federmessergruppen og Ahrensburgkulturen i Frankrig, Tyskland og Benelux landene samt i Polen (Bulus i tryk; Rozoy & Escalon de Fonton 1978). Ligesom med spidsernes størrelsesforskel, så kan der også her konstateres en tydelig forskel i rillens bredde og form, selvom sten-erosion kan have forøget rillens størrelse i eksemplaret fra Møllehøje (se fig. 11). Medens den resulterende skaftstørrelse ved glatterne fra Federmessergruppen og Ahrensburgkulturen svarer udmærket til f.eks. pileskafter udgravet ved Stellmoor (se Rust 1943), så svarer Brommeskaftet bedre til kastespyds optimaldiameter.

Fra Brommekulturens bopladser kendes kun store skaftungespider som flintprojektiler. Hvis man ikke har skiftet til pilevarianter helt uden flintspidser – et betydeligt mindre effektivt jagtvåben (Waguespack *et al.* 2009) – så peger disse store

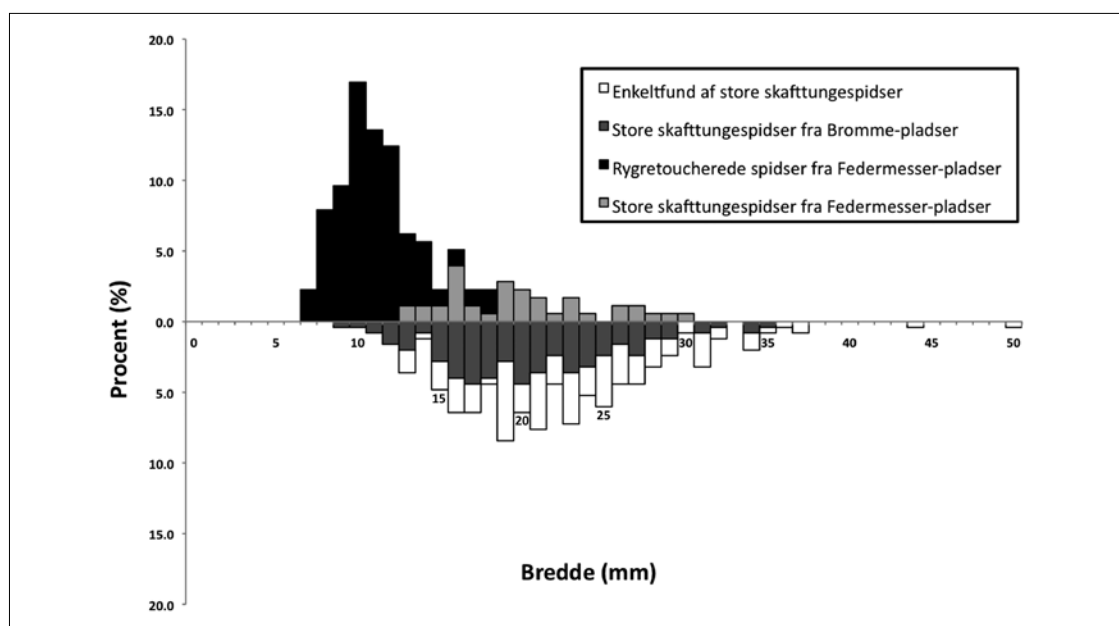

Fig. 9. Bredden af spids med rygretouche (dvs. Federmesser; $N=137$) og store skaftungespids ($N=77$) fra udgravede Federmesserpladser (øvre del af diagrammet) sammenlignet med store skaftungespids fra Brommepladser (nedre del af diagrammet; $N=131$). Den nedre del af figuren viser desuden værdierne for de mange enkeltfund af store skaftungespids fra rundt omkring i Sydskandinavien ($N=118$). Disse er ofte identificeret på basis af en typologisk tankegang som tilhørende Brommekulturen. De kan i princippet dog lige så godt knyttes til Federmessergruppen.

The width of arch-backed points (i.e. Federmesser; $N=137$) and large tanged points ($N=77$) from excavated Federmesser localities (upper part of the diagram) compared with large tanged points from excavated Bromme sites (lower part of the diagram; $N=131$). The lower part of this figure also shows the values for some of the many surface collected large tanged points known from throughout southern Scandinavia. These are usually assigned to the Bromme culture on purely typological grounds, but it should be noted, that they could just as easily be part of Federmesser assemblages.

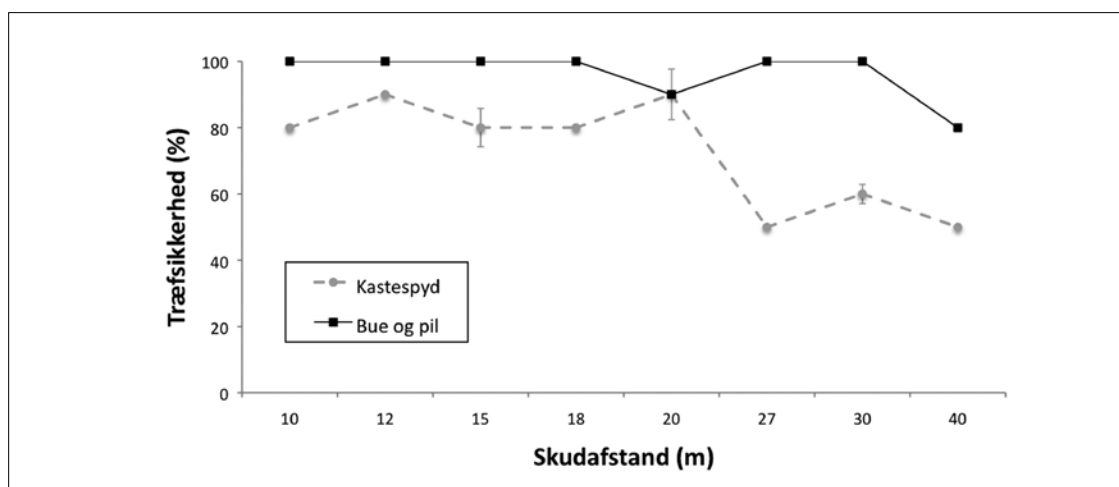

Fig. 10. Sammenligning af den gennemsnitlige (for forskellige deltagere) maksimale træfsikkerhed for buen og kastespyd på forskellige skudafstande, målt ved fire stævner i hhv. Ramioul (Belgien) og Neuwied (Tyskland). Data fra Stodiek (1993).

A comparison of the average (for different participants) maximum shooting accuracy for bows and spear-throwers, as measured during four competitions held in Ramioul (Belgium) and Neuwied (Germany).

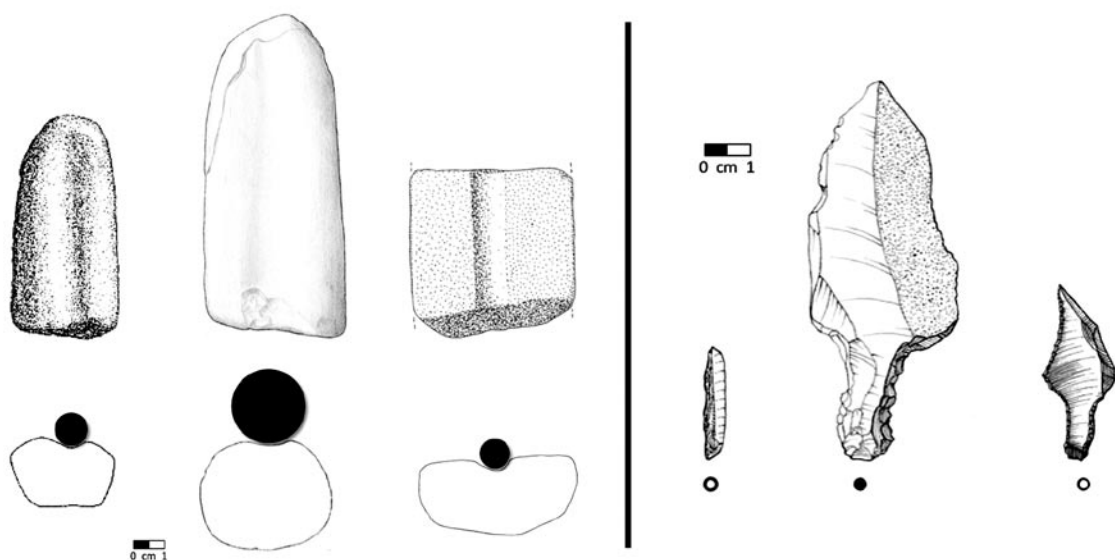

Fig. 11. Skaftglattere og deres tilhørende projektilspidser fra hhv. Federmessergruppen (Niederbieber, Tyskland – Loftus 1982), Brommekultur (Møllehøje, Danmark – Riede & Kristensen 2010), og Ahrensburgkulturen (Stellmoor, Tyskland – Rust 1943). Bemærk den tilsvarende størrelsesforskel i begge genstandskategorier.

Shaft-smoothers and their associated projectile points from the Federmesser-Gruppen, (Niederbieber, Germany – Loftus 1982), the Bromme culture (Møllehøje, Denmark – Riede & Kristensen 2010), and the Ahrensburgian culture (Stellmoor, Germany – Rust 1943). Note the corresponding size difference in both tool sets.

skaftungespidser på kastespyd som det foretrukne jagtvåben. I Federmessergruppen findes der både slanke rygretoucherede spidser og store skaftungespidser, præcis som i de Filtenborg'ske inventarer fra Dollerup Sø området. Den samtidige brug af bue og pile og spyd og kastetræ er ikke ukendt fra etnografiske kilder (Cattelain 1997), og fra et kombineret ballistisk og etnografisk perspektiv kan man foreløbigt slutte, at Federmesserjægerne betjente sig af både bue og pile og kastespyd (Riede 2009). Denne kombinerede jagtstrategi skyldtes formodentligt primært Nordeuropas mere åbne vegetation, hvilket kunne forklare, hvorfor store skaftungespidser hovedsageligt optræder langs Federmesser-Gruppens nordlige periferi, fra England i vest til Polen i øst. Hvis de forskellige senglaciale projektilspidser fra Dollerup Sø området afspejler samlede beboelsesepisoder og dermed samtidige inventarer, så dokumenterer kombinationen af Bromme og Federmesser spidser at man også her betjente sig af jagt med både bue og kastespyd.

Hvilke dyr har man så jaget? Også her skaber de generelt manglende bevaringsforhold for organisk materiale problemer, da et kun meget lille antal bopladsudgravninger har tilvejebragt fund af bevarede dyreknogeter, ikke blot i Danmark, men også i resten af Nordeuropa (Terberger 2006). Der er dog antageligt ikke store forskelle mellem de foretrukne byttedyr blandt Federmessergruppen jægere i de forskellige bosættelsesregioner. Elg, kæmpehjort, hest og andre store pattedyr spiller formodentligt en afgørende rolle, medens smådyr som bæver også blev jaget. Et mindre antal små fiskekroge fra centraleuropæiske Federmesserboplads antyder en begyndende og efterhånden øget udnyttelse af vandområder (Pasda 2001) og stortandede harpuner har muligvis fundet anvendelse under jagt på svømmende hjortevildt (Petersen 2009)³.

Afsluttende bemærkninger

Federmesserjægere i den tidlige del af Allerødtid i Danmark brugte både bue og kastespyd, måske til at drive jagt på forskellige byttedyr eller i takt

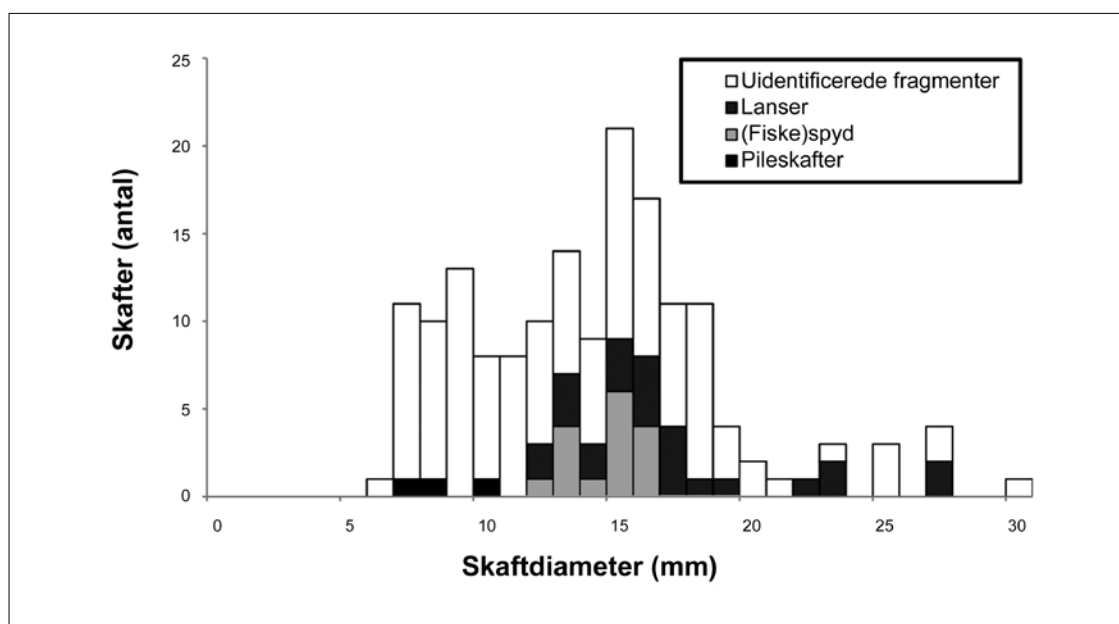

Fig. 12. Diametre af skafter og skaftfragmenter fra den palæoeskimoiske (Saqqaq kultur) boplads Qeqertasussuk, Vestgrønland. Data fra Grønnow (1994).

The diameter of different projectile weapon shafts preserved at the frozen Palaeoeskimo (Saqqaq culture) site of Qeqertasussuk, Western Greenland.

med årstidernes gang eller skiftende vegetationsdække. Selvom kastespyd ikke må undervurderes som jagtvåben (se f.eks. Baugh 1998; Baugh 2003; Hutchings & Brüchert 1997), så er bue og pile teknologi alligevel overlegen i forhold som præcision og skudfrekvens. Det er specielt i skovområder og mod særligt vagtsomme dyr, at buen viser sin overlegenhed, da skud kan affyres uden større bevægelser eller støj (Hughes 1998). Træfsikkerheden ligger højere for buen end for kastetræt på så godt som alle afstande (fig. 12). Churchill (1993) har derudover vist, at etnografisk kendte naturfolk brugte buen mest på en afstand af $26 \pm 2,4$ m, medens kastespyd blev brugt på en afstand af $40 \pm 5,5$ m. Buens træfsikkerhed på 27 m i stævner dokumenteret af Stodiek (1993) ligger ved 100%, kastespyds træfsikkerhed ved 40 m ligger derimod kun omkring 50%.

Denne forskel kan synes trivial, men for jægersamlere kan selv en lille margin som denne have stor indflydelse på jagtsucces og dermed overlevelse, specielt i forbindelse med tilpasning til et stadigt skiftende vegetationsbillede og byttedyrs-

sammensætning. Set i dette lys er skiftet fra samtidig brug af bue og pile og kastespyds teknologi i Federmessergruppen til alene kastespyd i Brommekulturen en gåde, der stadigt afventer en videnskabelig forklaring. Tabet af bue teknologien må have haft vidtrækkende konsekvenser for jægeres muligheder for tilpasning og dermed Brommekulturens demografi og jagtstrategier. Skønt ikke alle er enige (Sørensen 2010), så kunne tabet af bue og pile teknologi i Bromme kulturen være en indirekte konsekvens af Laacher See vulkanudbruddet (Baales *et al.* 2002; Schmincke *et al.* 1999). Dette meget eksplosive udbrud var et af de største på den nordlige halvkugle i de sidste 40.000 år og asken faldt ned over store dele af Europa. Udbruddets følgevirkninger på klima, miljøet, planter og dyr kan have haft en så kraftig indvirkning på Nordeuropas jæger-samler grupper, at ellers adaptive teknologier gik tabt (Riede 2007; Riede 2008; Riede & Bazely 2009; Riede & Wheeler 2009). Tabet af knowhow omkring buer og deres fremstilling (og andre vigtige teknologier som kajak, keramik) er kendt fra både andre forhistoriske pe-

rioder samt fra etnografiske kilder. Demografiske modeller forklarer denne proces (se Henrich 2004; Powell *et al.* 2009) ved at fremhæve vigtigheden af sociale netværk og kontakt mellem befolkningsgrupper for opretholdelsen og udvikling af viden og teknologi. Mens ældre stenalders sociale netværk er svært at efterspore i vores arkæologiske kilder, så er det iøjnefaldende, at der ikke findes eksotiske genstande eller råmaterialer fra Bromme kontekster. Sjældne fossiler, usædvanlige flinttyper og lignende blev handlet eller byttet over ofte meget lange afstande i den tidligere Magdalenien kultur (Álvarez-Fernandez 2009), men også i Federmessergruppen (Eriksen 2002; Floss 1987). Disse eksotiske udvekslingsgenstande afspejler de langstrakte netværk, som generelt understøttede befolknings overlevelse og trivsel (Whallon 2006). Dette netværks potentielle kollaps efter Laacher See udbruddet kan for en periode have isoleret de senglaciale jæger-samlere langs den nordeuropæiske bosættelsesperiferi.

Federmessergruppen er stadig Danmarks dårligst belyste kulturafsnit indenfor ældste stenalder. Som skitseret ovenfor er der mange interessante og åbne spørgsmål knyttet til denne jægergruppe. Nye analyser og nyt materiale vil kunne bidrage til den videre undersøgelse af disse forhold. Vi vil derfor opfordre både samlere og fritidsarkæologer, som har kendskab til inventarer med slanke rygretoucherede spidser til at kontakte os eller til at publicere disse fund.

Noter

1. Her er fundene registeret som HBV 185, HBV 187, HBV 189, HBV 191, MKH 411, MKH 1111, MKH 1124, og MKH 1116.
2. Spyd skal her forstås, hvis ikke andet er specificeret, som spyd kastet med hjælp af et kaste-træ.
3. Man må dog også bemærke, at der ikke kendes både fra Allerødtiden.

Litteratur

Álvarez-Fernandez, Esteban 2009: Magdalenian personal ornaments on the move: A review of the current evidence in Central Europe. *Zephyrus* 63, 2009, s. 45-59.

Baales, Michael, Olaf Jöris, Martin Street, Felix

Bittmann, Bernhard Weninger & J. Wiethold 2002: Impact of the Late Glacial Eruption of the Laacher See Volcano, Central Rhineland, Germany. *Quaternary Research* 58, 2002, s. 273-288.

- Barton, Robert N.E. 1992: *Hengistbury Head, Dorset. Volume 2: The Late Upper Palaeolithic & Early Mesolithic Sites*. Oxford.
- Baugh, Richard A. 1998: Atlatl Dynamics. *Lithic Technology* 23, 1998, s. 31-41.
- Baugh, Richard A. 2003: Dynamics of Spear Throwing. *American Journal of Physics* 71, 2003, s. 345-350.
- Becker, Carl Johan 1971: Late Palaeolithic finds from Denmark. *Proceedings of the Prehistoric Society* 37, 1971, s. 131-139.
- Bolus, Michael i tryk: Schleifsteine mit Rille (Pfeilschaftglätter). I: Harald Floss (red.) *Steinartefakte vom Altpaläolithikum bis in die Neuzeit*. Tübingen.
- Breest, Klaus & Klaus Gerken 2008: Kulturelle Einflüsse und Beziehungen im Spätpaläolithikum Niedersachsens – Ein Diskussionsbeitrag Sassenholz 78 und 82, Ldkr. Rotenburg (Wümme). *Die Kunde N.F.* 59, 2008, s. 1-38.
- Bretzke, Knut, Anthony E. Marks & Nicholas J. Conard 2006: Projektiltechnologie und kulturelle Evolution in Ostafrika. *Mitteilungen der Gesellschaft für Urgeschichte* 15, 2006, s. 63-81.
- Brinch Petersen, Erik 2009: The human settlement of southern Scandinavia 12500-8700 cal BC. I: Martin Street, Robert N.E. Barton & Thomas Terberger (reds.): *Humans, Environment and Chronology of the Late Glacial of the North European Plain*. Mainz, s. 89-129.
- Buck Pedersen, Kristoffer 2009: *Stederne og menneskerne. Istidsjægere omkring Knudshoved Odde*. Gylling.
- Caspar, Jean-Paul & Marc De Bie 1996: Preparing for the Hunt in the Late Palaeolithic Camp at Rekem, Belgium. *Journal of Field Archaeology* 23, 1996, s. 437-460.
- Cattelain, Pierre 1997: Hunting during the Upper Paleolithic: Bow, Spearthrower, or Both? I: Heidi Knecht (red.) *Projectile Technology*. New York, s. 213-240.
- Cattelain, Pierre 2004: Un propulseur de la Grotte

- du Placard (Vilhonneur, Charente, France). *Notae Praehistoricae* 24, 2004, s. 61-67.
- Cheshier, Joseph & Robert L. Kelly 2006: Projectile Point Shape and Durability: The Effect of Thickness:Length. *American Antiquity* 71, 2006, s. 353-363.
- Churchill, Steven E. 1993: Weapon Technology, Prey Size Selection, and Hunting Methods in Modern Hunter-Gatherers: Implications for Hunting in the Palaeolithic and Mesolithic. I: Gail Larsen Peterkin, Harvey M. Bricker & Paul Mellars (reds.): *Hunting and Animal Exploitation in the Later Palaeolithic and Mesolithic of Eurasia*. Washington, D.C., s. 11-24.
- Eriksen, Berit Valentin 2002: Fossil Mollusks and Exotic Raw Materials in Late Glacial and Early Postglacial Find Contexts: A Complement to Lithic Studies. I: Lynn E. Fisher & Berit Valentin Eriksen (reds.): *Lithic Raw Material Economies in Late Glacial and Early Postglacial Europe*. Oxford, s. 27-52.
- Eriksen, Berit Valentin 2000: Patterns of Ethnogeographic Variability in Late Pleistocene Western Europe. I: Gail Larsen Peterkin & Hannah A. Price (reds.): *Regional Approaches to Adaptation in Late Pleistocene Western Europe*. Oxford, s. 147-168.
- Fischer, Anders 1988: A Late Palaeolithic Flint Workshop at Egtved, East Jutland. *Journal of Danish Archaeology* 7, 1988, s. 7-23.
- Fischer, Anders 1989: Hunting with Flint-Tipped Arrows: Results and Experiences from Experiments. I: Clive Bonsall (red.) *The Mesolithic in Europe*. Edinburgh, s. 29-39.
- Fischer, Anders, Peter Vemming Hansen & Peter Rasmussen 1984: Macro and Micro Wear Traces on Lithic Projectile Points. Experimental Results and Prehistoric Examples. *Journal of Danish Archaeology* 3, 1984, s. 19-46.
- Floss, Harald 1987: Silex-Rohstoffe als Belege für Fernverbindungen im Paläolithikum des nordwestlichen Mitteleuropa. *Archäologische Informationen* 10, 1987, s. 151-161.
- Garrod, Dorothy 1955: Palaeolithic spear-throwers. *Proceedings of the Prehistoric Society* 21, 1955, s. 21-35.
- Gramsch, Bernhard 1987: The Late Palaeolithic in the Area Lying Between the River Oder and the Elbe/Havel. I: Jan Michal Burdukiewicz & Michal Kobusiewicz (reds.): *Late Glacial in Central Europe. Culture and Environment*. Wrocław, s. 107-120.
- Grønnow, Bjarne 1994: Qeqertasussuk – the Archaeology of a Frozen Saqqaq Site in Disko Bugt, West Greenland. I: David Morrison & Jean-Luc Pilon (reds.): *Threads of Arctic Prehistory: Papers in Honour of William E. Taylor Jr*. Montreal, s. 197-238.
- Henrich, Joseph 2004: Demography and Cultural Evolution: How Adaptive Cultural Processes Can Produce Maladaptive Losses - the Tasmanian Case. *American Antiquity* 69, 2004, s. 197-214.
- Holm, Jørgen & Flemming Rieck (reds.) 1992: *Is-tidsjægere ved Jelssøerne*. Haderslev.
- Hughes, Susan 1998: Getting to the Point: Evolutionary Change in Prehistoric Weaponry. *Journal of Archaeological Method and Theory* 5, 1998, s. 345-408.
- Hutchings, W. Karl 2011: Measuring use-related fracture velocity in lithic armatures to identify spears, javelins, darts, and arrows. *Journal of Archaeological Science* 38, 2011, s. 1737-1746.
- Hutchings, W. Karl & Lorenz W. Brüchert 1997: Spearthrower performance: ethnographic and experimental research. *Antiquity* 71, 1997, s. 890-897.
- Jensen, Vivi 1993: Misundelsværdigt. *Skalk* 1993, 1993, s. 14-15.
- Knudsen, Svend Aage 1990: 361. Gamst Søenge. *Arkæologiske udgravninger i Danmark* 1989, 1990, s. 104.
- Kobusiewicz, M. 2009: The Lyngby point as a cultural marker. I: Martin Street, Robert N.E. Barton & Thomas Terberger (reds.): *Humans, environment and chronology of the late glacial of the North European Plain*. Mainz, s. 169-178.
- Lee, Craig M. 2010: Global warming reveals wooden artefact frozen over 10 000 years ago in the Rocky Mountains. *Antiquity* 84, 2010, s. project gallery.
- Loftus, John 1982: Ein verzierter Pfeilschaftglätter von Fläche 64/74-73/78 des spätpaläolithischen Fundplatzes Niederbieber/Neuwieder

- Becken. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 12, 1982, s. 313-316.
- Lyman, Richard L., Todd L. VanPool & Michael J. O'Brien 2008: Variation in North American dart points and arrow points when one or both are present. *Journal of Archaeological Science* 35, 2008, s. 2805-2812.
- Mathiassen, Therkel 1946: En senglacial Boplads ved Bromme. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1946, 1946, s. 121-197.
- Pasda, Clemens 2001: Das Knochengerät vom spätpaläolithischen Fundplatz Kleinlieskow in der Niederlausitz. Ein Essay zum steinzeitlichen Angelhaken. I: Birgit Gehlen, Martin Heinen & Andreas Tillmann (reds.): *Zeit-Räume. Gedenkschrift für Wolfgang Taute*. Bonn, s. 397-408.
- Petersen, Peter Vang 2009: Stortandede harpuner – og jagt på hjortevildt til vands. *Årbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 2009, 2009, s. 43-54.
- Powell, Adam, Stephen Shennan & Mark G. Thomas 2009: Late Pleistocene Demography and the Appearance of Modern Human Behavior. *Science* 324, 2009, s. 1298-1301.
- Richter, Jürgen 1990: Diversität als Zeitmass im Spätmagdalénien. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 20, 1990, s. 249-257.
- Riede, Felix 2007: Der Ausbruch des Laacher See-Vulkans vor 12.920 Jahren und urgeschichtlicher Kulturwandel am Ende des Allerød. Eine neue Hypothese zum Ursprung der Bromme Kultur und des Perstunien. *Mitteilungen der Gesellschaft für Urgeschichte* 16, 2007, s. 25-54.
- Riede, Felix 2008: The Laacher See-eruption (12,920 BP) and material culture change at the end of the Allerød in Northern Europe. *Journal of Archaeological Science* 35, 2008, s. 591-599.
- Riede, Felix 2009: The loss and re-introduction of bow-and-arrow technology: a case study from the Southern Scandinavian Late Palaeolithic. *Lithic Technology* 34, 2009, s. 27-45.
- Riede, Felix 2010: Hamburgian weapon delivery technology: a quantitative comparative approach. *Before Farming [online version]* 2010, 2010, article 1.
- Riede, Felix & Oliver Bazely 2009: Testing the 'Laacher See hypothesis': a health hazard perspective. *Journal of Archaeological Science* 36, 2009, s. 675-683.
- Riede, Felix & Inge Kjær Kristensen 2010: Skaftglatter. *Skalk* 2010, 2010, s. 3-6.
- Riede, Felix, Steffen Terp Laursen & Ejvind Hertz 2011: Federmesser-Gruppen i Danmark. Belyst med udgangspunkt i en amatørarkæologs flintsamling. *Kuml* 2011, s. 9-38.
- Riede, Felix & Jeffrey M. Wheeler 2009: Testing the 'Laacher See hypothesis': tephra as dental abrasive. *Journal of Archaeological Science* 36, 2009, s. 2384-2391.
- Rindel, Per Ole 1994: 444. Estrup Mose I. *Arkæologiske udgravninger i Danmark* 1993, 1994, s. 124.
- Rosendahl, Gaele, Karl-Wilhelm Beinhauer, Manfred Löschner, Kurt Kreipl, Rudolf Walter & Wilfried Rosendahl 2006: Le plus vieil arc du monde? Une pièce intéressante en provenance de Mannheim, Allemagne. *L'Anthropologie* 110, 2006, s. 371-382.
- Rozoy, Jean-Georges & Max Escalon de Fonton 1978: *Les derniers chasseurs: l'épipaléolithique en France et en Belgique: essai de synthèse*. Charleville.
- Rust, Alfred 1943: *Die Alt- und Mittelsteinzeitlichen Funde von Stellmoor*. Neumünster.
- Schmincke, Hans-Ulrich, Cornelia Park & Eduard Harms 1999: Evolution and environmental impacts of the eruption of Laacher See Volcano (Germany) 12,900 a BP. *Quaternary International* 61, 1999, s. 61-72.
- Schwabedissen, Hermann 1954: *Die Federmessergruppen des nordwesteuropäischen Flachlandes. Zur Ausbreitung des Spät-Magdalénien*. Neumünster.
- Shea, John J. 2006: The origins of lithic projectile point technology: evidence from Africa, the Levant, and Europe. *Journal of Archaeological Science* 33, 2006, s. 823-846.
- Shott, Michael J. 1997: Stones and Shaft Redux: The Metric Discrimination of Chipped-Stone Dart and Arrow Points. *American Antiquity* 62, 1997, s. 86-101.
- Sørensen, Lasse 2010: The Laacher See volcanic eruption. Challenging the idea of cultural dis-

ruption. *Acta Archaeologica* 81, 2010, s. 270-281.

Stodiek, Ulrich 1993: *Zur Technologie der jungpaläolithischen Speerschleuder. Eine Studie auf der Basis archäologischer, ethnologischer und experimenteller Erkenntnisse*. Tübingen.

Stodiek, Ulrich & Harm Paulsen 1996: *Mit dem Pfeil, dem Bogen...Technik der steinzeitlichen Jagd*. Oldenburg.

Terberger, Thomas 2006: From the First Humans to the Mesolithic Hunters in the Northern German Lowlands – Current Results and Trends. I: Kjeld Møller Hansen & Kristoffer Buck Pedersen (reds.): *Across the Western Baltic Proceedings of the archaeological conference “The Prehistory and Early Medieval Period in the Western Baltic” in Vordingborg, South Zealand, Denmark, March 27th-29th 2003*. Vordingborg, s. 23-56.

Thomas, David H. 1978: Arrowheads and Atlatl Darts: How the Stones Got the Shaft. *American Antiquity* 43, 1978, s. 461-472.

Waguespack, Nicole M., Todd A. Surovell, Allen Denoyer, Alice Dallow, Adam Savage, Jamie Hyneman & Dan Tapster 2009: Making a point: wood- versus stone-tipped projectiles. *Antiquity* 83, 2009, s. 786-800.

Whallon, Robert 2006: Social networks and information: Non-“utilitarian” mobility among hunter-gatherers. *Journal of Anthropological Archaeology* 25, 2006, s. 259-270.

SUMMARY

The Filtenborg collection – a discussion of Late Glacial hunting weaponry

On April 8th, 2010 the retired farmer Ingvor Filtenborg (77) passed away. Over the course of over 30 years enthusiastic collection activity, he had amassed a large collection of flint artefacts from the fields around the hamlet of Store Andst, near Kolding. Kept and curated first at home, the many boxes of flint flakes and tools were eventually bequeathed to the museums at Sønderkov and Kolding respectively, as the administrative border of the two institutions runs right through the area targeted by Filtenborg. Although the collection consists of primarily flake material and tools from the Neolithic and Bronze Age, there are also clearly

diagnostic tool types from the Late Palaeolithic Federmesser-Gruppen. In this article, we briefly present and discuss this aspect of the Filtenborg collection. In particular, we note that the slender arch-backed points diagnostic of the so-called Federmesser-Gruppen consistently co-occur with large tanged points usually seen as belonging to the contemporaneous or slightly later Bromme culture. In line with previous research, we argue that such large tanged points are an integral part of Federmesser-Gruppen assemblages.

With reference to ballistic as well as ethnographical studies, we show that the slender arch-backed points likely reflect the use of bow-and-arrow technology, whilst the large tanged points fit more comfortably with having been part of darts, i.e. spears projected with a spear-thrower. The parallel use of these two weapon technologies is known from the ethnographic record, and can be used to explain the occurrence of both projectile point variants at the same sites. However, bow-and-arrow technology is generally seen as being more powerful, and in that sense the transition from Federmesser-Gruppen to the Bromme culture remains puzzling. In the former, both bow and spear-thrower were used, whilst the latter relied exclusively on the spear-thrower. No clear difference in prey spectrum of these two cultures can be demonstrated, so we suggest that this shift cannot easily be explained with reference to a specific and optimal adaptation to the Late Glacial landscapes of southern Scandinavia. Instead, we point towards demographic models that stress the importance of social networks and contact in the maintenance and development of cultural knowhow and technology. The Laacher See volcanic eruption (10.966 BC), which chronologically divides the Federmesser-Gruppen from the Bromme culture, may have affected Late Palaeolithic long-distance networks in such a way that groups in southern Scandinavia became temporarily isolated. The lack of exotic items of personal decoration and unusual raw materials in the Bromme culture – well attested for the earlier Magdalenian culture as well as the Federmesser-Gruppen – may hint at such an isolation. One result of this isolation may have been the eventual loss of bow-and-arrow technology.

The Federmesser-Gruppen complex is still the

least known of the Late Palaeolithic hunter-gatherer groups in southern Scandinavia, and its relationship to both the preceding Hamburgian as well as the later Bromme cultures remain unresolved. Although challenging to work with, we believe that surface collections can contribute important new information about these Late Palaeolithic hunter-gatherer cultures, and we therefore urge other collectors as well as archaeologists who know of such assemblages to either contact us or to publish their material.

Felix Riede, Ph.D.
Adjunkt
Afdeling for Arkæologi
Aarhus Universitet
f.riede@hum.au.dk

Steffen Terp Laursen, Ph.D.
Museumsinspektør
Orientalsk Afdeling
Moesgård Museum
farkstl@hum.au.dk

Ejvind Hertz
Museumsinspektør
Skanderborg Museum
ehz@skanderborgmuseum.dk

Skallebæk Mølle i Seem Sogn

Af Søren Mulvad og Morten Søvsø

En mils vej øst for Ribe ad vejen mod Haderslev kommer man forbi et vejkryds, hvor en benzintank og en butik på den nordlige side fanger blikket. Gemt bag et beboelseshus på den sydlige side af vejen ses et beskedent industribyggeri, hvor et par store porte vender ud mod en lille gårdsplads. Her var tidligere Skallebæk Mølle, hvis historie rækker tilbage til den tidlige middelalder.

Landskabet og søerne omkring Skallebæk Mølle

Grundtrækkene i det vestjyske landskab blev skabt af den sidste istids afsmeltninger, og er i dag omtrent de samme som for tusind år siden, men især vådområderne har undergået store forandringer. Indbyrdes kæmpende kræfter som erosion, sedimentation, tilgroning, oprensning, tørvegravning og dræning har tilsammen skabt de vådområder,

vi kender i dag. Hvorledes søer, vandløb, moser og enge så ud for 1000 år siden er ikke noget let spørgsmål at besvare, men det er sikkert, at hverken sedimentationen eller tilgroningen var så fremskredet som i dag (Kann 2001). Desuden må vi regne med, at grundvandstanden i landskabet var væsentligt højere end i dag, hvor den udstrakte dræning har muliggjort dyrkning af tidligere tiders våde engarealer.

Fig. 1. Kortudsnittet stammer fra Videnskabernes Selskabs Konzeptkort fra 1794 i 1:20.000. På kortet er med farver markeret udstrækningen af vådområder, vand og hede, som de er afbildet på de endnu mere præcise matrikelkort i 1:4000 fra nogenlunde samme periode. © KMS.

An enlarged section of the Academy of Sciences conceptual map from 1794, originally 1:20.000 in scale. The extent of wetland areas, watercourses and heath is highlighted in colour – the background data for this is taken from the even more precise land registry maps, scale 1:4000 of approximately the same period.

Ser man på de ældste kort over Seem Sogn fra o. år 1800 fremgår vådområdernes tilbagegang tydeligt (Fig. 1) (Dahl 2001). Den i dag helt forsvundne Varming Sø var da næsten 2½ km lang. Ribe Østerå fremstod ligeledes som en langstrakt sø, som dog i et vist omfang var skabt af opstemningen inde i Ribe by, der går tilbage til midten af 1200-årene. Men i ældre middelalder synes den nedbørs-, vind- og tidevandsafhængige vandstand i åen at have nået op omkring kote 2 m ved Ribe by (Søvsø 2007, s. 22ff). Det må betyde, at også store dele af Ribe Østerå må have været en sø eller en meget bred å også før opstemningen i 1200-årene. Især hvis man forestiller sig, at sedimentationen ikke har været så fremskredet på det tidspunkt. Ribe Østerå og Varming Sø kan have udgjort én sammenhængende, langstrakt sø.

Stednavnet Seem er overleveret fra o. år 1200 og betyder netop bebyggelsen ved søen (Andersen

1998, s. 67). Ud fra Seem Kirkes placering er det mest sandsynligt, at stednavnet henviser til den forsvundne sø omkring Ribe Å og ikke Munkesø. Måske blev søen omkring Ribe Å kaldt Warmi. I hvert fald menes stednavnet Varming at betyde ”højen ved søen Warmi”, og den høj, som hentydes til er det fristende at identificere med den gruppe af markante oldtidshøje, som endnu ligger ved vejen mellem Skallebæk og Varming. De udgør den dag i dag områdets mest markante højdedrag.

Munkesø og Varming Sø er forbundet af vandløbet Skallebæk, som til trods for sin beskedne størrelse alligevel forløber i en stedvis erosionspræget landskabssænkning, der vidner om tidligere tiders rigeligere vandføring. Hen over bækken passerer landevejen mellem Ribe og Haderslev. Også dette vejforløb må antages at have rødder i oldtiden, og da landskabet ikke giver andre muligheder for placering af landevejen end netop gennem den snævre

Fig. 2. Højgruppen ved vejen mellem Skallebæk og Varming. Flere af højene er anlagt allerede i stenalderens enkeltgravskultur og udvidet ad flere omgange i forbindelse med nye gravlæggelser i bronzealderen. Foto: Sydvestjyske Museer.

The group of barrows by the road between Skallebæk and Varming. A number of the barrows were erected already during the Stone Age, Single Grave culture and were gradually enlarged a number of times in connection with new burials during the Bronze Age.

Fig. 3. Området ved Skallebæk Mølle mellem Varming Sø og Munkesø afbildet på Videnskabernes Selskabs Konceptkort fra 1794. © KMS.

The area surrounding the mill at Skallebæk between the lakes of Varming and Munkesø, as depicted on the Academy of Sciences conceptual map of 1794.

landkorridor mellem søerne må vi antage, at vejen altid har ligget omtrent, hvor den nu ligger (fig. 5). Ved Skallebæk Mølle krydser landevejen vejen mellem Høm og Varming og møllen ligger altså helt centralt i forhold til den datidige infrastruktur.

Seem Kloster

Måske allerede i 1000-årene stiftedes i Seem Sogn øst for Ribe et benediktinerkloster ved den sø, som siden kom til at hedde Munkesø (Danmarks Kirker, Ribe Amt, s. 3437f.). Der var tale om et dobbeltkloster husende både nonner og munke, som, ikke overraskende, skulle leve strengt adskilt og naturligvis i cølibat. Denne særligt krævende klostertugt var ingen succes i det lange løb, og omkring år 1170 gennemførte Ribebispen Radulf en reform, som overflyttede nonnerne til S. Nikolaj sognekirke i Ribe. Her grundlagdes et nonnekloster, der fungerede middelalderen ud. Dets plads

var lige øst for jernbanen, hvor nu det tidligere vandtårn på Tangevej rejser sig.

De tilbageblevne munke i Seem blev reorganiserede, og efter tilførsel af cisterciensermunke fra Herrerisvad Kloster i Skåne flyttede hele munkesamfundet og stiftede i 1170'erne det velkendte cistercienserkloster i Løgum, locus dei, hvis imponerende kirke og østfløj endnu står bevaret. Grundstammen i Løgumklosters besiddelser var således det gamle Seem Klosters gods.

Ved Munkesø er der ingen synlige spor af Seem Kloster. Men ud i søen strækker sig et beskedent næs på blot en lille hektar. På næsset lå gården Munkgaard indtil op i 1900-årene. På selve næsset blev der i 1998 foretaget en mindre arkæologisk forundersøgelse, som påviste begravelser fra tidlig middelalder. Med overvejende sandsynlighed må begravelserne stamme fra Seem Kloster, hvis kirke og klosterbygninger må have ligget i den umiddelbare nærhed (Kieffer-Olsen 1999).

Fig. 4. Munkgaard på næsset ud i søen. Original 1 matrikelkort fra 1839. © KMS.

The Munksgaard farm situated on an isthmus out in the lake. From the Original 1 land registry map of 1839.

Hvad der skete med klosteranlægget i Seem i årene efter klosterets flytning til Løgum er helt ukendt. Man må regne med, at klosteret har besiddet en del gods i og omkring Seem, og det er sandsynligt, at det tidligere kloster er blevet omdannet til en lade-

gård – en såkaldt grangie – der fungerede som en selvstændig driftsenhed under klosteret i Løgum. Det vides, at Munkgaard i senmiddelalderen var ejet af Løgumkloster og dette ejerskab kan gå helt tilbage til stiftelsestidspunktet (Danmarks Kirker, Ribe Amt, s. 3437).

De arkæologiske levn af Skallebæk Mølle

En vandmølle omdanner energien i strømmende vand til mekanisk arbejde, som kan udnyttes på forskellig vis. Frem til senmiddelalderen synes det overvejende flertal af vandmøller at have været kornmøller, der drev en møllesten med det formål at male korn. Det har længe været diskuteret, hvornår teknikken nåede Danmark, men der synes nu at være sikre spor efter danske vandmøller allerede i 900-årene. Den tidlige datering er understøttet af nyere undersøgelser (Nielsen 1987). I ældre middelalder var vandmøller udbredt over hele landet og navnlig landklostrene drev vandmøller i stor stil. De ældste møller havde alle såkaldte underfaldshjul, hvor vandstrømmen løber under hjulet og var i reglen forholdsvis beskedne trækon-

Fig. 5. Skallebæk Mølle, afbildet på matrikelkort fra 1839. Både vand- og vejrmøllen var på dette tidspunkt endnu i funktion. Med sort er angivet søgegrøfternes placering. Ved den røde prik fandtes resterne af vandmøllen.

The mill at Skallebæk, as recorded on the land registry map of 1839. Both the water and the windmill were still in function, at this point in time. The trial excavation trenches are highlighted in black. The remains of the watermill were located at the site marked by a red dot.

struktioner bestående af et møllehus, som husede kværnstenene samt et enkelringet vandhjul, som fik sin kraft fra en beskeden vandstrøm gennem en træsat rende.

At vandmøllen ved Skallebæk har dybe rødder, fremkom der tydelige spor efter ved en arkæologisk forundersøgelse, som Den antikvariske Samling i Ribe foretog i september måned 2006. Ejeren af huset på adressen Møllehusvej 4 ønskede at anlægge en sø på engen nord for sit hus. Ved forundersøgelsen blev der trukket en række grøfter hen over arealet, som hurtigt viste, at der under muldlaget skjulte sig bevaret egetømmer, rester af kanalforløb samt et muligt tørveopbygget dige (fig. 5).

Forundersøgelsen fandt sted under vanskelige

vilkår med meget tilstrømmende vand, og også lagene under muldlaget var stærkt præget af enten at være dannet i eller eroderet af strømmende vand. Der var også større områder med tørvevækst. Men i lagene under engen fandtes en del nedrammet eller nedgravet tømmer, som har udgjort dele af flere vandmøller på stedet. Der fandtes rester af en nordvest-sydøst-orienteret rende, hvis sider var afgrænset af træ. I den tørvefyldte rende fandtes en såkaldt legebuk af egetømmer, som var det træstykke, møllehjulsakslen hvilede i. I udsparringen på tømmerstykket hvilede lejestenen, som møllehjulsakselen roterede i (fig. 6). Lige øst for renden fandtes fire større sten samt forskelligt nedrammet træ. I sandet mellem stenene var der mange små

Fig. 6. Øverst tv.: Fragment af kværnsten af granatglimmerskifer. Kværnstenen er importeret fra Hyllestad i nærheden af Bergen i Norge. Øverst th.: Sidesøtte fra møllehjul. Nederst: Legebuk med udsparring til lejesten.

Above left: A fragment of granite mica-slate quern stone. Precisely quern stones of this type were imported from Hyllestad, in the vicinity of Bergen in Norway. Above right: A side support from a mill wheel. Below: A wooden supporting frame with the chiselled out cavity for the bedding stones.

stykker granatglimmerskifer – en stentype, som blev anvendt netop til møllesten. Der fandtes også et enkelt større randskår af en møllesten af granatglimmerskifer, hvor granaterne ses tydeligt på slibefladen (fig. 6).

Selv om de fundne anlæg kun er delvist afdækkede og ikke egentligt udgravede, synes det ret sikkert, at udgravningen ramte selve tomten af en vandmølle, hvor selve møllehuset har stået. Gennem den træsatte rende er vandet blevet ført frem mod møllehjulet, som trak stenene i møllehuset. Det vides ikke, hvor gammel denne mølletomt er, men blandt flere løsfundne tømmerstykker blev ét dendrodateret til at være fældet i tidsrummet 1194-1214, men om det er dateringen på denne mølletomt eller en forgænger eller efterfølger vil kræve yderligere udgravninger.

Få meter nordøst for mølletomten fandtes en spunsvæg dannet af tætstillede, nedrammede planker af blot 1½ cms tykkelse. Plankerne stod kant mod kant og dannede grænse mellem fast sand mod sydvest og tørv mod nordøst. Spunsvæggen må have afgrænset et vandfyldt bassin, nok en mølledam. Orienteringen af spunsvæggen afveg fra sporene af møllerenden og sammenholdt med de to anlægs placering i forhold til hinanden er det mest sandsynligt, at de udgør elementer af hver sin møllefase.

Ved udgravningen fremkom en del tømmer. Både nedrammede stolper og pæle, som blev efterladt in situ, samt forskellige stykker løstliggende, vandtransporteret træ. Blandt træstykkerne var der en enkelt karakteristisk vandmølledel, en såkaldt sidestøtte fra et møllehjul, der har tjent til at afstive padlebladene (fig. 6).

Forundersøgelsen viste, at der skjult under engens muldlag ligger tomten af mindst én velbevaret vandmølle, og at man nok skal regne med, at der vil være rester efter flere. På baggrund af en enkelt dendrodatering må én af disse møller stamme fra tiden o. år 1200. Samtlige fundne fragmenter af kværnsten var af granatglimmerskifer, som blev brudt i omegnen af Bergen i Norge. Det er en smule bemærkelsesværdigt, da tidens håndkværne, som er hyppige fund i Ribes middelalderlag, primært er fremstillet af basalt brudt i Rhinegnene.

I brinken af Skallebækkens nuværende løb ses stadig en række kraftige egestolper. Én af disse var

blevet trukket op inden forundersøgelsen, og en skive blev savet ud til datering. Den viste, at stammen var fældet efter 1803 og dermed må stamme fra en af de sidste vandmøller på stedet.

Man må anse det for sandsynligt, at der i over 600 år – muligvis uden afbrydelser – har ligget en vandmølle ved Skallebæk. Fra sin gunstige placering i vejkrydset har lyden af det knagende og plaskende vandhjul i århundreder budt egnens møllepligtige bønder velkommen.

Skriftlige kilder til møllens historie

Den første skriftlige omtale af Skallebæk Mølle stammer fra 1432, da en borger i Ribe skødede møllen med tilliggende bygninger til klostret i Løgum (*Scriptores verum Danicarum medii ævi* bd. III, s. 224). Via meddelelser i overleverede akter møder vi igen Skallebæk Mølle i 1492, da et tingsvidne godtgør, at møllen tillige med den nærliggende Munkgård med ager, eng, fiskevand og møllestrøm tilhørte Løgum Kloster (*Scriptores verum Danicarum medii ævi* bd. III, s. 73). I 1501 mageskiftede klostret møllen med bispestolen i Ribe, hvis besiddelse den forblev, til kirkens og bispens gods ved Reformationen 1536 blev nationaliseret (Kinch I, s. 416). Herefter var møllen altså krongods, og man kan i Riberhus Lensregnskaber se, hvor meget der indkom i statskassen i form af afgifter. Ofte var møllen brøstfældig og var til udgift for lensmanden¹. De mange reparationer kan have været årsagen til, at møllen blev afhændet til Grev Schack, da denne oprettede sit grevskab på grundlag af det krongods, han fik overladt som betaling for udlagte lån til statskassen (Kronens skøder 1661, 1663, 1668).

Møllerne kunne nok være velhavende trods møllens brøstfældighed. Indtægterne kunne stamme fra brændevinsbrænderi, kornhandel eller studehandel. Når der skulle repareres med ”stort tømmer” havde man krav på at få dette udleveret frit af staten (Danske Lov XI, 1,3).

Møllerne indtog en høj plads i det lokale hierarki, hvilket ses af, at møller Rasmus Pedersen, som bestyrede møllen 1689 – 1714 forærede Seem Kirke et stort messingdåbsfad med inskription ”Denne Bækken haver Rasmus Pedersen Møller og Anna Madsdatter givet til Dåben udi Seem Kirke for den Stolestade, som er under Korset. 1702”².

Fig. 7. Mølletomten, som den fremstod i den delvis vandfyldte udgravning. Sporene efter møllerenden anes til venstre. I det lettere tørveholdige sand fandtes mange fliser af kværnsten af granatglimmerskifer.

The site of the mill in the waterlogged state during the course of the excavation. Traces of the millrace can be seen to the left in the photo. Amongst the slightly clayey sand, there were numerous finds of granite mica-slate quern stones.

En senere bestyrer snød præsten for et godt offer ved at lade sin kone ene gå til skrifte efter en barnefødsel. Skikken krævede ellers, at hun lod sig følge af mindst 15 nabokoner, som alle ofrede en smule til præsten³. En retshandling i 1718 bragte to ældre tingsvidner for dagen. Mølleren, Jørgen Asmussen, påberåbte sig ret til et par marker, hvortil han medbragte synsvidner fra 1572, som hjemlede hans ejendomsret til disse⁴.

I 1683 hed det, at ”bemeldte Mølle består af én Kværn, som drives med et Hjul med Underfaldsvand. Hjulets Diameter er 6 ¼ Alen, og den øverste Møllestens Diameter er 2 ¼ Alen. Samme Mølle er ikkuns en Græs- eller Skvætmølle, som ikke altid kan male, fordi om Sommeren, når Tørke er, har den intet Vand, og om Vinteren, når stor Frost er,

må den og stå stille. Vandløbet til samme Mølle kommer fra en liden Bæk fra Munkesø, hvilken Sø og ligger til Schackenborg.” Fiskeriet i søen tilhørte grevskabet, som udlejede fiskeretten. Om møllegæster hed det: ”(Mølleren) har (Møllegæster) af nogle omliggende Byer og ellers af Grevens Gods, som på en Mils Vej derom kan være beliggende, hvilke af hans højgrevelige Nåde er anbefalet at lade male i Skallebæk Mølle.”

Det var i mølletvangens tid, hvor bønderne ikke selv kunne bestemme, hvorhen de ville køre med deres korn, når det skulle males. Ifølge en opgørelse var der 88 gårde og syv huse, som skulle lade deres korn formale i Skallebæk. Foruden en del beboere i Seem Sogn og i Lustrup skulle blandt andre alle beboere på Manø søge møllen her. Det var

Fig. 8. Toldkop fra Ribe Midtmølle. Fra Sydvestjyske Museers samling (ASR M6911, 6911).

Excise measures.

dog ejendomme, der lå indenfor kongeriget Danmarks jurisdiktionelle grænser. Man kender ikke det præcise antal af gårde i hertugdømmet Slesvig, der eventuelt skulle gæste møllen i Skallebæk⁵. Dog viser en retstvist fra 1733, at der var ret godt hold på, hvem fra Slesvig, der var tvungne at søge Skallebæk Mølle. Det var beboerne af de gårde, der betalte afgifter til Riberhus, hørte under Ribe Hospital (Sortebrødreklostret), Ribe Domscole, nogle af kannikepræbenderne eller Ribe Domkirke i følgende sogne: Vodder, Roager, Spandet og Højrup. Samtidig blev fremlagt et dokument, som bevidnede, at bønder i Søndernæs, Lustrup og Øster Vedsted var undergivet mølletvang til Skallebæk Mølle. Stiftsbefalingsmanden truede de opsætsige med, at de blev lagt i jern, dersom de ikke rettede sig efter påbuddet⁶.

Møllegæsterne kunne være nødt til at age forbi flere udmærkede møller undervejs til deres pligtmølle, hvad de fandt aldeles urimeligt, og som de tog ind til trods for- og påbud. Mølleren klagede til sit herskab flere gange og fortalte, at "en Del af de fra Arilds Tid under min Mølle liggende og henhørende Bønder og Møllegæster imod derom ofte udgået Ordre, sig dog understår deres Korn udi andre Møller at lade male, der de dog udi Skallebæk Mølle lige så vel som i andre Møller bliver betjent." Efter denne klage til stiftamtmanden fik bønderne igen pålæg om, under trussel om straf, at søge deres påbudte mølle⁷.

Mølleren kunne næppe leve af kun at male korn for andre. Der har været et lille landbrug til møllen med to heste, to køer og et svin⁸. Svinet og køerne kunne nok opføres ved toldkornet, men når mølleren ejede heste, må der have været noget at

bruge dem til. Der er ikke tegn på, at møllen var i privateje, selv om en tidligere historiker har set det sådan⁹. Mølleforpagteren betalte afgifter til statskassen via amtsstuen. Det hed i en beskrivelse fra 1600-tallet at mølleren selv vedligeholder møllen "undtagen med stort Tømmer"¹⁰.

Ifølge Danske Lov var amtmændene pligtige at yde hjælp til vedligeholdelse af møller, som sorterende under staten samt føre tilsyn med, om toldkopperne holdt ret størrelse¹¹ (Danske lov kap. II stk. 3). Toldkoppen var det mål, hvormed mølleren måtte tage en del af det malede korn som betaling for sit arbejde (fig. 8).

Jordebogsregnskaberne for Riberhus Amt fortæller, at amtet lod møllen vedligeholde, ligesom stiftsbefalingsmanden udstedte bekendtgørelser vedrørende møllens drift og vedligeholdelse. I en befaling fra stiftamtmanden står, at "samtlige Møllegæster til Skallebæk Mølle af Ryttertjenere, Hospitalstjenere, Kirketjenere og Proprietarietjenere (selvejere), så mange som her under Ribe Amt og Grevskabet Schackenborg henhører, udi hvad Sogne de end boende er, at de efter gammel Sædvane og Rettighed straks være Skallebæk Møller behjælpelig med Arbejde, Møllestrømmen at rense og således færdiggøre, at Vandet, som dertil sit Løb skal have, kunne uhindret udi Mølledammen indledes og ikke den forbiløbe, og det uden al Forsømmelse under Straf som vedbør"¹².

Rytterbønderne må have følt sig noget anderledes stillede end de øvrige bønder, for de forsøgte ofte at undgå mølletvangen, hvad der afstedkom en advarsel fra stiftamtmanden i 1694 og adskillige gange siden. "Hvilken Rytterbonde, som sig efterdags lade finde modvillig og ikke søger Skallebæk Mølle, hvortil de rette Møllegæster er, med deres Korn at lade male, men søger til andre Møller, skal så snart Mølleren det for Stiftsbefalingsmanden andrager til Ribe indhentes og første Gang straffes udi Amtsfængselet efter Sagens Beskaffenhed; men sker det anden eller flere Gange, skal de til regimentsgevaldigeren (bødlen) henføres og med Straf udi Jern anses, hvorimod Mølleren er forpligtet deres Korn forsvarligen og for den sædvanlige Rettighed at male."¹³ I 1699 klagede Grev Schack til kongen over, at nogle af de møllepligtige bønder søgte til andre møller. Svaret var: "I Riberhus Amt i Seem Sogn er en vandmølle, Skallebæk Mølle kal-

det, hvis Møllegæster, som deres Korn over Mands Minde på samme Mølle skal have ladet male, ere udi Lustrup Birk og udi Hviding Herred beliggende, hvilke og desforuden skal have tilhjulpen Mølledammen årligen at rydde og rense, når det nødvendig behøvedes, men at foreskrevne Bønder og Møllegæster skal udi nogle få Åringer have begyndt sig fra bemeldte Mølle at holde deres Korn og på fremmede Møller lade male imod ældgammel Skik og Sædvaner”¹⁴. Det skal her bemærkes, at Lustrup Birk var undergivet kongerigsk lovgivning, mens Hviding Herred hørte under hertugdømmet og dets lovgivning. Disse lovgrundlag var meget forskellige, og da der næsten intet arkivmateriale findes bevaret fra Hviding Herred, er det nærmest umuligt at komme sagen nærmere.

Trods de langtfra boende bønders uvilje mod at køre til Skallebæk, sad mølleforpagterne godt i det, hvad ses af skifterne. I 1741 ejede mølleren selv sit beboelseshus og stald, men ikke selve møllen. Han ejede to stude, to køer, en kvie, en kalv, en so, tre galte, to sogrise og to får. Han brændte brændevin og havde redskaberne dertil, hvad han havde ret til ifølge slesvigsk lov¹⁵.

Møller Jørgen Mikkelsen var i så gode kår, at han stiftede et legat på 33 Rigsdaler, hvoraf renterne skulle komme Seem Sogns fattige til gode. Tolv år senere fordoblede han kapitalen.

A pro pos brændevin, så ser det ud til, at der har været almindelig udskænkning i møllens borgerstue. En retssag fra 1715 bevidner et slagsmål her, idet en bonde fra Seem overfaldt en mand fra Kloby og gav ham et hul i hovedet og en næsestyver, så blodet flød. Ved senere forhør i sagen kom det frem, at i alt otte mænd havde sviret i møllen fra påskelørdag aften til langt hen på eftermiddagen 2. påskedag¹⁶. Der blev ikke uddelt straffe, men birkedommeren belærte svirebrødrene om deres *svære helligdagsbrøde*.

I 1700-tallet flyder kilderne rigeligere med hensyn til Skallebæk Møllens historie. Den hørte under Lustrup Birk, hvis justitsprotokoller findes bevarede siden 1662, og birkedommerne havde tilsyneladende et tæt forhold til den. På grund af de pauvre vandforhold, kunne møllen kun male begrænsede mængder korn dagligt. Og da møllegæsterne aldrig på forhånd vidste, hvor mange, der allerede holdt i kø, når de drog hjemmefra, kunne besøget i bor-

Fig. 9. Møllen i Skallebæk ca. 1955. Foto: Privateje.

The mill at Skallebæk as it was around 1955.

gerstuen blive stort og langvarigt, – især når man betænker den udskænkning, der fandt sted, som refereret ovenfor.

Da den store stormflod nytårsnat 1720 brød ind over egnen, blev også Skallebæk Mølle udsat for beskadigelser. Vandet ”havde udslagen en Del af Murtavlene på Møllehuset samt havde beskadiget noget af hans (møllerens) Bohave og i særdeleshed Mølløværket samt Ovne og Skorstene. Desforuden udi Ladehuset ... bestående af 18 Fag, hvor Vandfloden ligeledes havde skyllet en Del af Væggen og var gået én Alen højt i 5 Fag Høj, 12 Traver Byg og lige så meget Rug foruden en Del Halmfodring, der var fordærvet og beskadiget, og hans Rugsæd, der bestod udi 5 Tønder var endnu værre sandslagen end noget af det vi forhen havde set, så der synes ikke herefter at kunne avles noget. Overalt er Husene på en Del Steder ilde tilredt af de store Storme, især på Taget”¹⁷.

Efter den svære skade blev alt igen opbygget, men til kortvarig glæde, for allerede sommeren 1726 mødte mølleren for retten og ”vemodigen an-

Fig. 10. Møllehuset. Møllehjulet fandtes umiddelbart ud for husets gavl til Skallebækken.

The mill-house. The mill wheel was placed right up against the gable wall of the house facing onto the Skallebæk stream.

drog, hvorledes hans velbygte Ladehus på 19 fag, 12 Alen i Bredden, af stærkt Egeundertømmer og Tavlemur og godt Fyrovertømmer var opsat med Skæreværk og Deller (bjælker) af Egefjæle afdelt til Hestestalde, Båse, Lo og Lade, Torsdag ved sidstafvigte Pinsefest imellem Klokken 11 og 12 om Natten udi den forskrækkelige Tordenvejr af Lynild blev anstukken og udi Aske lagt.”¹⁸

I 1739 var der indkaldt til et åstedsmøde i møllen. Beboerne i Lustrup (en by, som havde egen vandmølle), Hjerting og Rødding var tilsagt og lovede at betale hver halvanden skæppe byg i afgift til mølleren i Skallebæk, imod at kunne lade male andetsteds. Selv Lustrup Mølle måtte indgå på at betale denne afgift²³. Beboerne på Manø, som også var møllepligtige til Skallebæk, mødte ikke.

1790 overgik møllen til arvefæste, hvilket var en klar forbedring for fæsteren, hvis arvinger kunne nyde godt af hans eventuelle forbedringer. Fæsteren hed Mads Bertelsen, og han må have været en driftig person. Han ansøgte kort efter om tilladelse til at opføre en vejrmølle, hvad han altså må have haft midler til, men allerede år 1800 satte han hele molevitten på auktion under følgende beskrivelse:

”En Vandmølle, der nylig er forbedret med Hovedrestauration i Henseende til Værket, som er indrettet med dobbelte Gangtove, hvortil endnu bekvemmelig med såre ringe Bekostning, et Boghvedeværk kan anlægges.

En ny Vejrmølle, der for 2 år siden er opført, velindrettet med Pilleværk samt Melsten. Våningshuset og Udhusene ere for 2 år siden nyopbyggede og tilligemed foranførte tvende Møller assurerede i Brandkassen for 2530 Rigsdaler.

Til disse Møller ligger betydelige Ejendomme af Ager og Eng, som dette År er tilsåede med 15 Tønder af alle Slags Korn. Der kan årlig bjerges 20 à 24 Læs Hø. Møllebesidderen har Eneret på Fiskeri i Munkgårdsøen, som ligger tæt østen for. ... Der kan frit brændes Brændevin og brygges øl på Møllen. Begge Møller ligger under Hovedgårdsret og er derfor fri for at betale Tiende” (Ribe Stifts Tidende 10/9 1800).

Den første december 1839 brændte Vejrmøllen, og der blev opført en ny hollandsk vejrmølle, som blev taget i brug den 1. februar 1841. I 1853 sattes møllen atter på auktion, og det nævnedes i notitsen, at vejrmøllen var opbygget 1841 og ”Vandmøllen

Fig. 11. De sidste rester af Skallebæk mølles bygninger.

The remains of the mill.

af ny”. Det fremgår så ikke, om også vandmøllen brændte, eller om den bare er blevet fornyet²⁰. Møllen havde da tre kværne i vandmølleværket og tre i vejrmølleværket. Ved gården var 2 heste, 10 får og 20 stykker hornkvæg. En levende tradition vil vide, at kvægstalden var opført på det engstykke, hvor reminiscenserne af den middelalderlige mølle blev udgravet, hvilket bekræftes på matrikelkortet fra 1839 (fig. 5).

Det nævnte fiskeri i Munkgård Sø var eftertragtet, og møllerne måtte flere gange gribe til rettens hjælp for at styre de fiskelystne naboer. Der findes flere retstvister i Lustrup Birks Justitsprotokoller, hvor denne fiskeret omtales, der beslaglagdes vod og udstedtes bøder.

Der findes en gammel regnskabsbog, ført 1845-1885, hvori møllerne har optegnet skyldnere ved mølleriet, men ellers findes intet bevaret i privat regi vedrørende møllens ældre historie²¹.

Møllen skiftede ejer en del gange efter hinanden i årene derpå, ejerne havde skiftende økonomisk lykke med sig, men nye oplysninger i (tvangs)auktionerne lader forstå, at der var kroeri tilknyttet²².

Vandmøllen blev nedlagt midt i 1800-tallet, men fortsatte som vejrmølle. Vandmøllens bygninger blev nedbrudt, og den tilkøbte eng og agerjord blev udstykket (Bøcher 1944, s. 127). Et hus, *Møllehuset* (Møllehusvej 4) skal være opført af nedbrydningsmateriale fra vandmøllen, og resterne af vandmølleriet kan anes i brinkerne ved husets nordgavl.

I 1908 købte en række lokale mænd Skallebæk Mølle og omdannede den til et aktieselskab²³. Dette selskab drev mølleriet ved forskellige forpagtere indtil 1920, hvor møllen igen overgik i privateje. Aktieselskabets formålsparagraf lød: ”Selskabets Formål er at bevare Møllen og sætte den i brugbar Stand, så Beboerne kan betjenes såvel med Maling som Forsyning af Korn, Mel og Gryn samt almindelige Foderstoffer eller så godt som mulig, hvad der hører under almindelig vel ledet Møllebrug”. Ordvalget tyder dels på, at mølleriet var i ringe forfatning og dels på, at der var nogen hjemstavnsnationalisme i sagen.

Atter skiftede ejerne nogle gange. I slutningen af 1940-erne blev hat og vinger demonterede. I 1951 blev den gamle mølle overtaget af Jens Christian

Pedersen, Ribe Ydermølle, som blandt andet selv har berettet:²⁴ "... jeg købte den (møllen), ... men den var kørt ned og meget forsømt. Maskinerne var i ringe stand og kundekredsen lille. ... Så gik vi i gang med at restaurere lidt ude og inde, blandt andet fjernede vi jordvolden omkring møllen og fik bygget et lille lagerrum, og lidt efter lidt kom kunderne tilbage. Tiderne udviklede sig stadigvæk, og formalingen af bøndernes korn ophørte næsten, da de selv anskaffede sig huskværne. Der kom dog andre muligheder for mølleren, som for eksempel handel med foderstoffer, da bønderne brugte mere og mere til supplering af egen avl. Også bejdsning af sædekorn kom ind i billedet og gav noget at bestille.

Så vandt mejetærskerne indpas i Danmark, selv om klimaet ikke er den bedste for denne høstmethode. Kornet skal ofte tørres for at kunne opbevares ... så møllerne måtte til at investere i tørrerier. Samtidig kom fremstilling af færdigblandet svine- og hønsefoder ind i billedet. ... Bønderne kunne efter tørring få oplagt deres korn til afhentning efter forbrug og færdigt foder vinteren igennem, ... og der måtte atter bygges (lager). Der skulle anskaffes en dyr tanklastvogn, som kunne suge bondens korn op på marken og puste den op i hans silo. Det blev efterhånden besværligt for en lille mølle at finansiere dette. Samtidig skulle kunderne have kredit, så derfor forsvandt mange små landsbymøller. ... I 1972 afhændede mine tre sønner og jeg firmaet til Vestkystens Korn a/s."

Dette firma skiftede navn et par gange inden virksomheden i Skallebæk ophørte 1994 og Søren Christian Pedersen købte lagerhallerne og enhver mølleriaktivitet ophørte året efter.

Noter

1. Riberhus Lensregnskaber og Jordebøger 1585, 1593-94, 1602-03, 1611-12, 1639-40. Landsarkivet for Nørrejylland.
2. Præsteindberetning, Landsarkivet for Nørrejylland, C 4 – 773.
3. Kopi af korrespondance i Historisk Arkiv i Seem Sogn.
4. Lustrup Birks Justitsprotokol 19/4 1718. Landsarkivet for Nørrejylland.
5. Riberhus Amt, markbog no. 702.
6. Lustrup Birk, Justitsprotokol 24. februar

1733.

7. Efter notat i M.N.Kromanns papirer, kopi i Historisk Arkiv i Seem Sogn.
8. Riberhus Amts Kop- og Kvægskat 1686 side 8. Rigsarkivet.
9. Efter notat i M.N.Kromanns papirer, kopi i Historisk Arkiv i Seem Sogn.
10. Modelbog nr. 1743, Rigsarkivet.
11. 5. bog kapitel 11 stykke 3.
12. Ribe Amts Kopibog, udgåede Breve 15/5 1690. Landsarkivet for Nørrejylland.
13. Som note 11, 9/1 1694.
14. Jydske Registre 5/12 1699. Rigsarkivet.
15. Grevskabets Schackenborgs skifteprotokol 1741, 1746, 1847. Landsarkivet for Sønderjylland.
16. Lustrup Birk, Justitsprotokol, nævnte dato. Landsarkivet for Nørrejylland.
17. Op. Cit. 4. februar 1721.
18. Op. Cit. 26. juni 1726.
19. Op. Cit. 2/8 1737.
20. M.N.Kromanns notat, op.cit.
21. Historisk Arkiv i Seem Sogn, top V 23a.
22. Op. Cit.
23. Forhandlingsprotokol og trykte love for Aktieselskabet "Skallebæk Mølle" i Historisk Arkiv i Seem Sogn, top V 23a.
24. Afskrift af beretning i Historisk Arkiv i Seem Sogn, top V 23a.

Litteratur

- Andersen, Aage 1998: Ribeeegnens bebyggelsesnavne. *Mark, land og bebyggelse* (Stig Jensen red.), 1998, s. 65-67.
- Böcher, Steen B. 1944: *Vandmøller og andre Vandkraftudnyttelser i Ribe Amt : Lokalitetsliste til "Vandkraftens Udnyttelse i det sydlige Nørrejylland før og nu."*
- Dahl, Bjørn Westerbeek 2001: "Det smukkeste af alle geographiske Carter" – Videnskabernes Selskabs kortlægninger i Ribe og omegn. *By, mark og geest* 13, 2001, s. 37-50.
- Danmarks Kirker 1979-2003: (udg. Af Nationalmuseet), Ribe Amt. 1979-2003.
- Kann, Ove 2001: Ribe Å – dens historie og betydning for Ribe by og omegn. *By, mark og geest* 13, 2001, s. 62-94.
- Kieffer-Olsen, Jakob 1999: Seem kloster lokalise-

ret. *By, marsk og geest* 11, 1999, s. 39-42.
 Kinch, J.F. 1869 og 1884: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse* I og II.
 Nielsen, Leif Christian 1987: Omgård. The Viking age water-mill complex. A provisional report on the 1986 excavations. *Acta Archaeologica* vol. 57. 1986, s. 177-204.
 Kong Christian den 5tes Danske Lov. v/ Schyth. 1856.
 Kronens Skøder på afhændet og erhvervet Jordegods. v/ Laursen, L. m.fl. 1892-1955.
 Ribe Stifts Tidende 1800.
Scriptores rerum Danicarum medii ævi. 1772-1878.
 Søvsø, Morten 2007: Arkæologiske undersøgelser i Ribes Dagmarsgade – topografi og bebyggelsesstruktur i de ånære områder. *By, marsk og geest* 19, 2007, s. 17-48.

Anvendt arkivmateriale

Rigsarkivet:

Jyske Registre

Modelbog nr. 1743.

Riberhus Amt. Kop- og Kvægskat 1686.

Landsarkivet for Nørrejylland:

Lustrup Birk. Justitsprotokoller.

Ribe Amt. Kopibog. Udgåede Breve.

Riberhus Amt. Markbog nr. 702.

Riberhus Amt, Lensregnskaber og Jordebøger.

Ribe Bispeembede Præsteindberetninger.

Landsarkivet for Sønderjylland:

Grevskabet Schackenborg. Skifteprotokol.

Historisk arkiv i Seem Sogn:

Skallebæk Mølle, Top V 23a. Heri alle nævnte arkivalier.

SUMMARY

The mill of Skallebæk in the parish of Seem

This article deals with the Skallebæk mill complex, which is situated in a rural location a few kilometres east of Ribe. On the basis of old maps and place-name studies, an attempt is made at reconstructing the extent and nature of the areas lakes, streams and wetlands during the medieval period. Our analysis shows, that the mill was placed at the

crossing points of two roads linking most of the surrounding agricultural areas.

The mill was probably founded by the neighbouring Benedictine Abbey of Seem, which was reformed into a Cistercian abbey ca. 1170 and subsequently moved to another Cistercian foundation Løgumkloster. However, it is likely that Seem Abbey lived on as a Grange, as both the farm of Munkgaard and the mill at Skallebæk remained in the ownership of Løgumkloster right on into the 15th century.

In 2006, a trial excavation unearthed traces of several medieval watermills on a meadow just north of the small Skallebæk stream. Waterlogged conditions had preserved remains of at least two wooden watermills. One seemed to be especially well preserved and on the site of the former mill house itself quite large numbers of small quern stone fragments were found. These fragments were granite mica-slate imported from Hyllestad near Bergen, Norway. Several scattered pieces of worked oak were also recovered from the site, among these a bearing frame supporting the watermills axle as well as a shroud or rim-board, which helped to hold the paddles on the waterwheel into place, was found. One oak plank was determined by dendrochronological analysis to a trunk felled between 1194 and 1214 A.D.

The Post Medieval history of the mill can be relayed on the basis of written sources. A windmill was also built on the site around 1800, but by the middle of the 19th century the windmill had ceased to function and fell into disrepair. The windmill remained in use however until the middle of the 20th century.

Søren Mulvad

Arkivleder

Varming Vesterby 9

6760 Ribe

mulvadvarming@gmail.com

Morten Søvsø

Museumsinspektør

Sydvestjyske Museer

Odins Plads 1, 6760 Ribe

mosvs@sydvestjyskemuseer.dk

Fiskergade i Ribe

– arkæologiske undersøgelser i forbindelse med gaderenoveringen i 2009

Af Troels Bo Jensen

I artiklen fremlægges de arkæologiske resultater af Fiskergades renovering i 2009. Under gaden fandtes nederst naturligt dannede å- og englag. Derover tynde kulturlag fra ældre middelalder. I 1300-årene gennemførtes en massiv opfyldning i området og i løbet af 1400-årene blev det nuværende gadeforløb dannet. Udgravningen gav desuden en række fine genstandsfund.

Indledning

Som det ofte har været omtalt i *By, marsk og geest*, er der gennem en lang årrække blevet foretaget omfattende renoveringer af Ribes gamle gadeforløb. Dette arbejde er siden 1984 blevet fulgt nøje fra museets side og har med tiden produceret mange spændende arkæologiske resultater, som har givet os større viden om byens kronologiske udvikling og udseende gennem vikingetid, middelalder og renæssance. I 2009 var turen kommet til Fiskergade.

Fiskergade er en sidegade til Overdammen, byens gamle hovedfærdselsåre. Den smalle gade med dens slidte brosten og gamle huse, giver i sig selv en middelalderlig stemning og det er også meget sandsynligt, at gadens generelle udseende og forløb ikke har ændret sig meget siden dens opståen. Den betragtes da også som en af de gader i Ribe, der har bevaret mest af sit oprindelige udseende. Men trafikken gennem gaden havde sat sine tydelige spor i brolægningen, som efterhånden var blevet temmelig ujævn. Hele gadebelægningen skulle derfor tages op og nylægges. Samtidig skulle det gamle rør- og ledningsnet under gaden udskiftes. For kloakrørenes vedkommende udgjordes de stadig af gamle glaserede lerrør. Gravearbejdet ville blotte de kulturlag der måtte findes under gaden, hvilket gav en god mulighed for at gøre arkæologiske observationer i et område, som ikke før havde været gennemgående undersøgt. Formålet med den nye undersøgelse var derfor, at afdække gadeforløbets historie og belyse dets udstrækning i tid og rum for herigennem at indplacere det i middelalderbyen Ribes topografi, hvilket igen ville give

en brik til vores viden omkring Ribe bys opståen og udvikling.

I foråret 2009 gik arbejdet i gang, og de arkæologiske undersøgelser foregik fra april til juni samme år. Undersøgelserne i forbindelse med gadens renovering blev udført som en kombination af overvågning og arkæologisk udgravning i de ca. 1 meter brede tracéer, der blev gravet til de nye rør. Der blev i samarbejde med entreprenøren udvalgt en række strækninger af tracéet, som blev nærmere undersøgt og registreret (se fig. 1). Undersøgelserne bestod hovedsageligt af opmåling og registrering af de kulturlag, der var synlige i tracéets sider. Derudover blev der indsamlet fund samt træ til dendrokronologisk datering¹. En del af gaden var i forvejen gennemgravet af ældre rørføringer og anlægsarbejder, men flere steder gik de nye anlægsarbejder gennem forholdsvis urørte kulturlag, der kunne give meget ny viden. Enkelte steder blev der ligeledes frtaget jord til vandsoldning. Den opgravede jord blev desuden, med hjælp fra en af museets amatørarkæologer, overgået med metaldektektor, hvilket skulle vise sig at være en god ide, da det gav flere flotte fund.

Områdets topografi og historiske baggrund

Fiskergade er 180 m lang og løber fra syd-sydøst mod nord-nordvest parallelt med Ribe Å, der kun ligger en husrække mod øst. I den nordlige ende har gaden et tilnærmelsesvis vinkelret knæk mod øst, hvorefter gaden munder ud i Skibbroen. Gadens bredde svinger generelt mellem 3 og 5 m, men er på det smalleste punkt kun ca. 2,8 m (se fig. 1). Gaden er tydeligt afbildet med samme overord-

Fig. 1. Fiskergade vist på Techts kort over Ribe fra 1858. Gadens forløb har ikke ændret sig siden. Felterne M1-M9 er markeret med blåt. Om selve kortet se By, marsk og geest 17.

Fiskergade as shown on Techts map of Ribe from 1858. The course of the street hasn't changed since then. The excavation sites M1-M9 are highlighted in blue.

nede forløb og udseende både på Johannes Mejers kort over Ribe fra 1651 og i Resens atlas fra o. 1675 og da flere af husene langs gaden daterer sig tilbage til 1500-tallet, må man antage, at gadens bredde og overfladeniveau er nogenlunde uændret siden da.

Navnet Fiskergade ses første gang i 1448 (Nielsen 1985, s. 43), og det erhvervsbetonede navn synes ikke, ligesom gadens forløb, at have ændret sig siden gadens oprettelse. Om navnet kommer af, at der har været en dominerende tilstedeværelse af fiskere blandt gadens tidlige beboere vides ikke med sikkerhed, men dens beliggenhed nær åen sandsynliggør dette.

Området omkring Fiskergade er præget af middelalderlige gadeforløb. Mod vest ligger den i arkæologiske kredse så velkendte Grønnegade, hvor Mogens Bencard i 1955-56 foretog den første danske byudgravning. Navnet Grønnegade, eller

Grønergath, muligvis opkaldt efter personer fra Groningen, nævnes første gang i 1291 (Nielsen 1985, s. 171). Øst for Fiskergade ligger Skibbroen, som første gang nævnes i Ribe bys Jordebog i 1450'erne. Skibbroen opstår også i forbindelse med opfyldningen af åengen og er formodentlig anlagt tæt på samme tidspunkt som Fiskergade. Syd for ligger Overdammen, først kaldet Bredegade, senere Storegade (Nielsen 1985, s. 171). Navnet Dammen refererer til dæmningen der anlægges mellem 1250 og 1255 og sammenkæder åens sydlige og nordlige bred (Nielsen 1985, s. 78). Bredegade, nuværende Overdammen, nævnes dog først i 1450'erne, da der ifølge de skriftlige kilder før dette lå et torv kaldet Fisketorv på stykket fra dæmningen og op til domkirken (Nielsen 1985, s. 96). Fisketorv synes dog at være nedlagt og udstykket senest i første halvdel af 1400-tallet. Slipperne Bredeslippe, Mellemslippe og Skoma-

Fig. 2. Fotografi af Fiskergade fra o. 1880. I baggrunden ses Overdammen. Fiskergade har på dette tidspunkt pikstensbelægning. Efter foto i Sydvestjyske Museer.

A photo of Fiskergade taken around 1880. The upper dam "Overdammen" can be seen in the background. Fiskergade had at this point in time a cobbled road surface.

gerslippe omtales sjældent i de skriftlige kilder, men er efter al sandsynlighed opstået som mindre gangstier mellem huskarréerne.

Gennem de skriftlige kilder kan man til en vis grad følge Fiskergades opståen. Gaden figurerer som sagt for første gang i de skriftlige kilder fra midten af 1400-tallet og ifølge Ribes Jordebog beskrives den som bebygget på begge sider o. 1460 (Kinch 1869, s. 554). Forud for dette omtales der i skøder fra 1351 og 1394 en sti fra en grund beliggende på østsiden af Grønnegade ved siden af byens rådhus, som menes at have ligget på grunden mellem Grønnegade 4 og 8, hvor der i dag er parkeringsplads. Nævnelser i skøderne omhandler en strid omkring brugsretten af en gangsti, eller slippe, gående fra det bagerste af grunden og ned til åen, igennem grunden hvor bytinget blev afholdt og hvor der i dag således også ligger en gyde

kaldet "Tingslippe" (Kinch 1869, s. 553; Nielsen 1985, s. 95). I denne forbindelse nævnes Fiskergade ikke og hvis gaden altså havde eksisteret, må stien formodes at have gået tværs over denne. Det må derfor antages, at gaden som sådan ikke eksisterer på dette tidspunkt. Ud fra disse skriftlige kilder kan det derfor slutes, at gaden og dens bebyggelse opstod i perioden fra slutningen af 1300-tallet til midten af 1400-tallet.

Tidligere arkæologisk arbejde

Der har tidligere været foretaget mindre arkæologiske undersøgelser i gaden og i de omkringliggende bygninger, men undersøgelsen i 2009 er den første større arkæologiske indsats i gaden.

I 1973 foretog daværende antikvar i Ribe Mogens Bencard en mindre udgravning i den nordvestre ende af sidefløjen i Det gamle Apotek (Fiskergade 1)² (Bencard 1977, s. 63-76). Udgravningen tog udgangspunkt i bygningens kælder, ca. 120 cm under det daværende gadeniveau, hvilket svarer til ca. kote 3 m. Under kælderens pikstensbrolægning og dennes sættelag, som var ca. 10-22 cm tykke, blev der fundet et 60 cm tykt fyldlag indeholdende murbrokker og mørtelklumper. Herunder blev der gravet ned i hvad der tolkes som værende et latrin i hvis bund der fandtes kalk og blåler, muligvis udlagt med et hygiejnisk formål. Under latrinlagene fandtes et fem cm tykt lag af sammenpresset træ, tolket som affaldslag fra et stavbægerværksted. Under trælaget, ca. 270 cm under gadeniveau, svarende til ca. kote 1,50 m udmålt efter det nuværende gadeniveau, fremkom en sandflade hvorunder der ikke kunne observeres flere kulturlag. Udgravningen må være nået ned til de naturligt dannede lag i engarealerne omkring åen.

De forskellige placeringer og forholdene for Bencards udgravning fra 1973 og Fiskergade udgravningen fra 2009, gør det vanskeligt direkte at sammenholde resultaterne for de to udgravninger. Bencards udgravning blev foretaget inde på de bebyggede parceller, hvor der kan forekomme underliggende gruber eller andre anlæg, hvilket også kan være tilfældet ved Fiskergade udgravningen. Latringruben og det formodede stavbægerværksted i Bencards udgravning har sandsynligvis ligget på den bagerste del af en af de grunde, der strakte sig fra Grønnegade og ned til åen. Men de

overlejrende tykke fyldlag med murbrokker fra udgravningen i apotekets kælder, synes både at passe niveaumæssigt med og have stor lighed med de mørke organiske brokkefyldte opfyldslag, som fandtes ude under selve Fiskergade, og er nok en del af samme massive opfyldning.

Lignende lag er observeret i en mindre udgravning foretaget i 1987 i forbindelse med udskiftning af rendestensbrønde i Fiskergades sydlige del³. Her beskrives de nederste lag i de tre udgravningsgrøfter, som: ”sort fedtet gødningsholdigt affaldslag med mange knogler, keramik og læder”, hvilket igen passer godt med de nye udgravningsresultater.

Den arkæologiske undersøgelse

I forbindelse med tracégravningen blev der anlagt i alt ni udgravningsfelter. Ned gennem selve Fiskergade blev der anlagt syv felter, M1-5 og M7-8. Yderligere et, felt M6, blev anlagt i østenden af Skomagerslippe og et, felt M9, blev lagt et kort stykke inde i Bredeslippe, hvor denne krydser Fiskergade (se fig. 1). Felt M9 i Bredeslippe blev lagt tæt op af Fiskergade og viser derfor den omtrentlig samme lagstruktur, som de øvrige felter i Fiskergade. Felternes placering blev bestemt i dialog med entreprenørfirmaet, men er grundlæggende udlagt, så de kunne give et dækkede overblik over kulturlagene i hele gadens længde. I gadens sydlige del, hvor lagene var mindst forstyrret, blev der anlagt flere felter med mindre afstand, mens der i gadens nordlige del kunne bruges færre felter for at indsamle den nødvendige information. I praksis blev felterne anlagt ved, at entreprenørfirmaet, John Nørgaard ApS, først fjernede brolægningen i gaden og afgravede de øverste sandlag under denne. Efterfølgende blev der gravet et tracé ned til den gamle kloakledning af ler, som blev fjernet. Derefter nedlagdes et nyt kloakrør af pvc i bunden af tracéet. Der blev yderligere lagt en ny fjernvarmeledning og ny vandledning. Udskiftningen blev foretaget ca. 6 m ad gangen. Først efter at de nye rør var blevet lagt, kunne arkæologen overtage det åbne tracéstykke, og det arkæologiske arbejde gik i gang. Herved kunne den arkæologiske registrering foregå uden at genere det videre arbejde med rørudskiftningen, da entreprenørarbejdet kunne fortsætte imens det arkæologiske arbejde stod på

Fig. 3. Typisk udgravningssituation ud for Fiskergade 1. I grøftens profil ses sættelag af sand fra ældre stenbrolægninger. Foto: Sydvestjyske Museer.

A situation typical for the excavation conditions at Fiskergade 1. Some layers of sand for setting cobble stone surfaces are visible in the trench section.

(se fig. 3). Grøften skulle blot tildækkes og jævnes efter endt registrering. Anvendelsen af det eksisterende rørtracé gør yderligere, at indgrebet i kulturlagene kunne holdes på et minimum. I hvert felt blev de blottede kulturlag i grøftens sider registreret og fotograferet, og fund blev indsamlet fra lagene.

Da alle felterne var blevet undersøgt og registreret stod det klart, at de syv felter i selve Fiskergade, M1-M5 og M7-8 viste, med mindre variationer, den samme lagfølge igennem hele gaden. Nederst var mørkebrune organiske lag og over disse sås flere sandlag efterfølgende hinanden. I de sydligste felter, hvor felterne lå tættere, var lagene direkte indbyrdes sammenhængende og samme lags udstrækning kunne følges fra felt til felt. Dette synes at vise en sammenhæng i handlingerne bag lagdannelserne i gaden og styrker formodningen om at der er tale om først en samlet opfyldning af

området, hvorpå flere hinanden følgende faser af brolægning er blevet anlagt.

På grund af felternes indbyrdes lighed opfattes lagene i gaden som sammenhængende lag, og de vil nedenfor blive beskrevet samlet.

Det oprindelige landskab og de ældste spor

En vigtig del af de arkæologiske undersøgelser i Ribe har altid været at registrere niveauet for det oprindelige landskab under de tykke kulturlag. Det vil sige områdets naturlige overflade, før der begyndte at aflejres kulturlag. På denne måde kan man både danne sig et indtryk af, hvordan området så ud før byens tilblivelse, og man kan tilegne sig viden om, hvor tykke kulturlag der findes i byens forskellige områder.

I Fiskergade var det ét enkelt sted muligt at observere områdets undergrund. I forbindelse med gravningen af felt M4 (se fig. 1) blev der i bunden af traceet observeret ensartet gråt sand, uden fund af kulturspor. Toppen af sandet lå omkring kote 1,90 m o. DNN. Lidt nord for felt M5 (se fig. 1) blev der i kote 1,80 m stadig observeret mørke kulturlag. Set i sammenhæng med niveauet fra felt M4 samt Mogens Bencards observationer fra 1973 kan man sammenfattende beskrive landskabet under Fiskergade som å- og engaflejringer, hvis topniveau målt til omkring kote 1,90. Dette stemmer fint med observationer fra andre udgravninger i de ånære områder, som viser, at de primært vandaflejrede englag omkring åen havde overflade omkring kote 2 m, og at disse naturligt dannede lag i visse områder forsegles af kulturlag allerede før år 1100 (Søvsø 2007). Skal man forestille sig området før opfyldningen og bebyggelsen, har det formodentligt set ud, som Hovedengen ser ud i dag.

Umiddelbart over det observerede undergrunds-sand fandtes de første mørkebrune, organiske opfyldslag. Det homogent udseende, brune kulturlag kan meget vel skjule spor efter den oprindelige vækstflade og muligvis også eventuelle lag dannet i tiden før den kraftige opfyldning af området. Der kunne dog hverken udskilles lag eller gøres genstandsfund fra tidligere perioder. Det ældste spor fundet under udgravningen var et stykke tømmer opgravet under tracégravningen. Tømmerstykket lå vandret aflejret i opfyldslagene omtrent orienteret nordøst-sydvest i ca. kote 3,20 m. Fældnings-

året for tømmerstykket blev senere via dendrokronologi sat til år 1068-88⁴. Grundet tømmerets indlejring i med sikkerhed yngre opfyldslag kan det ikke ligge in situ (i dets oprindelige placering). Derudover blev der indsamlet to stykker tømmer, som begge er dendrokronologisk dateret til efter ca. 1155. Det ene stykke var en vandretliggende planke orienteret nord-syd, som fandtes i kote 2,41 m helt mod syd i Fiskergade. Det andet stykke stammer fra bunden af felt M9.

Dateringerne tyder på, at der allerede i 1000-årene er aktivitet på engområdet under Fiskergade. Senest i 1100-årene indledes kulturlagstilvæksten, men frem til 1300-årene dannes kun et forholdsvis tyndt kulturlag på under 1 meters tykkelse.

Opfyldslagene

På et tidspunkt er det lavere beliggende område ned mod åen blevet opfyldt. Denne opfyldning viste sig som tykke mørkebrune fladedækkende lagserier, der kunne erkendes i hele det undersøgte område. Toppen af de mørke opfyldslag lå imellem kote 3,31 og 4,22, men variabler som afgravning, sætning og nedbrydningsgrad kan spille en stor rolle med hensyn til lagenes aktuelle topkote. Opfyldslagene bestod hovedsageligt af delvist omsat organisk materiale, men indeholdt også en hel del teglfragmenter, træstykker, trækul og uomdannet organisk materiale, som klumper af gødning, grene, kviste, blade og lignende (se fig. 4). Opfylden er sandsynligvis påført i flere faser, da der kunne observeres en lagvis opdeling, med konsistens- og indholdsmæssige forskelle. Man kan forestille sig at opfyldningen kan være foregået ad flere omgange eller mere individuelt indenfor de forskellige matrikler.

En del af teglmaterialet lå i lag med store mængder mørtelrester og havde karakter af egentligt byggeaffald. Der blev ydermere fundet flere formsten, der har været en del af bygningsdetaljer.

Mængden af dyreknogler i de organiske opfyldslag var begrænset, ligesom mængden af keramik også var forholdsvis lille og bestod, for opfyldslagenes vedkommende, overvejende af stentøj. Den relativt lave mængde af dyreknogler og keramik kan tolkes som udtryk for, at det påførte opfyld ikke udelukkende er almindeligt byaffald, men har en anden oprindelse. Som det kan ses nedenfor

Fig. 4. Igennem hele Fiskergade sås den omtrentlig samme lagfølge. Øverst var en mere eller mindre omrodet sekvens af sættelag for brolægning. Under denne var en tyk lagsekvens af mørke fedtede organiske affaldslag, der blev tolket som opfyldning af engområdet. Til venstre ses de mørkebrune lerede organiske opfyldslag med deres indhold af teglbrokker, over hvilke der ses forstyrrede sættelag. I profilen sidder små poser der markerer fund af keramik i lagene. Til højre ses de sættelag af gulbrunt sand, der har været udlagt under tidligere brolægninger. Sættelagene er her adskilt af mørkere lag, formodentlig i de niveauer, hvor der har været brolagte flader. Foto: Sydvestjyske Museer.

A layer-sequence of approximately the same cultural deposits could be followed throughout Fiskergade. At the top there was a disturbed sequence of underlying sand layers from numerous cobbled surfaces. Beneath this, there was a thick layer sequence of dark greasy organic rubbish deposits, which have been interpreted as landfill material onto an existing area of pasture. To the left, some dark brown clayey deposits of organic landfill can be discerned, with their content of brick rubble. Above these layers, there are the familiar disturbed layers of setting sand. The small plastic bags, visible in the section indicate finds of ceramics in the given layer. To the right, one can see the layers of setting sand of a yellowish brown colour, which would have underlain previous cobblestone surfaces. However, the individual sand layers are here separated by some darker deposits, most likely representing the levels at which there would have been paved surfaces.

under *Genstandsmaterialet*, tyder dele af fundmaterialet på en mulig højstatus oprindelse af det anvendte opfyldsmateriale.

Enkelte steder blev der i opfyldslagene observeret stående trækonstruktioner. Ud for skellet mellem Fiskergade 1D og 1E (felt M3), blev der fundet en nedrammet stolpe, der var i forbindelse med en vandretliggende bjælke⁵. Stolpens topkote lå i 2,54 m. Planken blev dendrokronologisk dateret til 1368. Lidt længere henne ad gaden, ud for Fiskergade nr. 4, fandtes der yderligere fire kraftige nedrammede stolper stående på en tilnærmelsesvis NV-SØ gående linje med en indbyrdes afstand på mellem 2 og 3 m⁶. Den sydligste stolpe var i forbindelse med en kantstillet planke, men bredden på feltet tillod ikke yderligere undersøgelser af konstruktionen. Topkoten på stolperne var mellem 2,56 m og 3,08 m. Dendrokronologiske undersøgelser af stolperne gav for to af stolpernes vedkommende en datering for fældningstidspunkt på henholdsvis 1366-68 og 1365-66. De sammenfaldende topkoter, stolpernes datering og konstruktionernes lighed, tyder på, at

der er tale om flere dele af samme konstruktion. Stolpernes placering i opfyldslagene og deres orientering i forhold til gaden, gør at der kan være tale om en konstruktion lavet i forbindelse med opfyldningen af området, muligvis en ramme til at holde på den nypåførte opfyld. Hvis dette er tilfældet, giver stolpernes fældningstidspunkt også en omtrentlig datering for opfyldningen af denne del af området, eller i hvert fald en del af opfyldningen. Under alle omstændigheder angiver dateringen af træet i konstruktionerne, der er dækket af opfyldslagene, et tidspunkt for enten en igangværende opfyldning eller et tidspunkt, hvor opfyldningen endnu ikke var påbegyndt.

En anden spændende trækonstruktion blev fundet ud for Fiskergade 9 (nord for felt M8). Her blev der fremgravet et træfløb bestående af en kraftig kvadratisk egebjælke med en udspærret rende ned langs oversiden. Over randen var rester af et trælag, der havde dækket renden. Træfløbet løb øst-vest, lå på tværs af gadeforløbet, og havde en svag hældning ned mod åen. Stammen tolkes der-

for som en afløbsledning der har afledt spildevand ud i åen. Der blev savet en skive af træafløbet og denne blev dendrokronologisk dateret til 1463-78, altså har renden muligvis været anvendt fra noget af Fiskergades tidlige bebyggelse, eller af bebyggelse i den tilstødende Grønnegade. To lignende træledninger er tidligere fundet ved udgravninger i forbindelse med gaderenoveringer i Ribes Sortebrødregade⁷. Den ene træledning var konstrueret af fire sammensatte bølgeplanker, mens den anden var lavet af en kløvet og udspærret egetræstamme. Fældningstidspunktet for egetrammen blev dendrokronologisk fastsat til 1605-15. Begge disse træledninger havde også retning ned mod åen og tolkes ligeledes som afløbsledninger. Træafløb som disse kendes flere steder fra og vides at være i brug helt op i 1800-tallet. I Ribe er gamle træledninger i brug helt op til nedlæggelsen af glaserede keramik-kloakrør i 1886 (Skov 1991, s. 27-289).

Ud for NØ-hjørnet også af Fiskergade 9, blev

Fig. 5. Til venstre: Træafløb fundet ud for Fiskergade 9. Øverst i billedet, hvor afløbet dækkes af jord, ses rester af det splintrede trælag. Enden er savet af til datering. Stammen er fældet i tidsrummet 1463-78. Foto: Sydvestjyske Museer.

To the left: A wooden drain found in front of Fiskergade 9. At the top of the picture, where the drain is covered by earth, you can just discern the remains of the shattered wooden drain lid. The end of the drain has been sawn off for dendrochronological dating. This showed that this particular trunk had been felled between 1463-78 A.D.

Fig. 6. Herover: En afløbsrende af træ fundet i forbindelse med gaderenovering i Sortebrødregade i sommeren 1991. Stammen er dendrokronologisk dateret til 1605-15. Foto: Sydvestjyske Museer.

Above: A wooden drain uncovered in connection with street renovation scheme in Sortebrødregade in the summer of 1991. The trunk was dendrochronologically dated to 1605-15 A.D.

der opgravet en ca. 80 cm lang stolpe, som i toppen havde en såkaldt bladning, hvor der er lavet et indhak i stolpen, som, ved hjælp af en træpløk, kan sættes sammen med en tilsvarende bladning i en anden stolpe. Stolpen havde tydeligvis stået lodret nedrammet og formodes at være bygningstømmer, men hvilken konstruktion den tilhører, vides indtil videre ikke. Stolpen blev dendrokronologisk dateret til 1412-22.

Sandlag for stenbrolægning

Gennem hele gadeforløbet lå der over de organiske opfyldslag en tyk lagserie af mere eller mindre rene gullige, brunlige eller grålige sandlag (se fig. 4). Sandlagene udgjorde som regel den øverste del af grøftprofilen, men der kunne forekomme mørkebrune organiske lag mellem sandlagene, som dermed kunne optræde længere nede i lagfølgen. Lagenes tykkelse varierede mellem 5 og 30 cm, men lå generelt på 10-20 cm. Hele lagsekvensen var bevaret i en tykkelse af imellem 60 og 80 cm. Lagene tolkes som sættelag for stenbrolægninger. Der blev ikke fundet bevaret stenbrolægning, hvilket er meget normalt for Ribe. Sten var en mangelvare i det middelalderlige Ribe, da disse ikke forekommer naturligt i områdets undergrund. Der-

Keramikfordeling

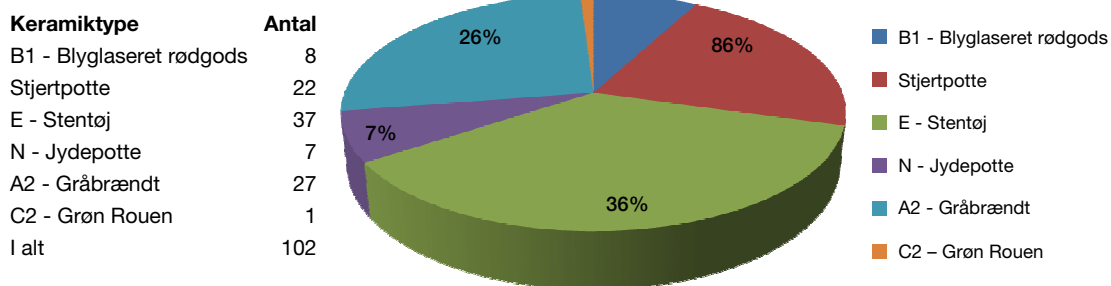

Fig. 7. Fordelingsskema og diagram over den totale mængde keramik fundet under Fiskergade-udgravningen.

A distribution chart and diagram showing the complete amounts of ceramics uncovered during the Fiskergade excavation.

Keramikfordeling i soldesække

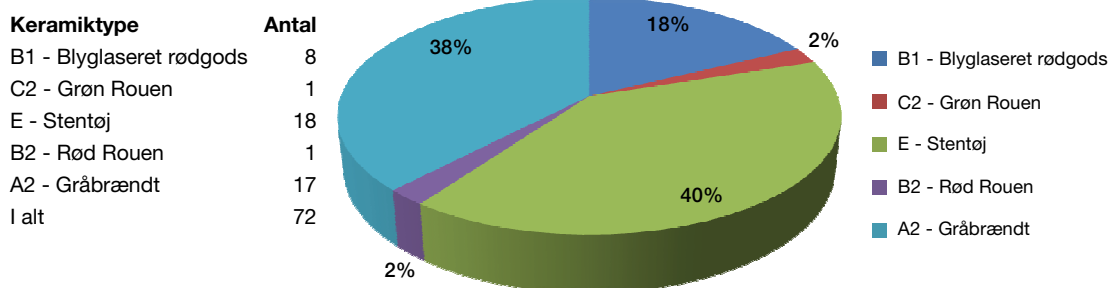

Fig. 8. Fordelingsskema og diagram over keramikken fundet i de to prøvesække der blev frataget i felt M4 og soldet.

A distribution chart and diagram showing the ceramic finds from two trial bags taken from the M4 site and from the sift.

for er brolægningen formodentlig blevet taget op for at blive genbrugt efter at der var blevet udlagt et nyt sættelag i et højere niveau. På denne måde er vejbelægningen blevet udjævnet og fornyet, og vejniveauet har fulgt med byens vækst i højden. Det er denne løbende udskiftning af brolægningerne, der i dag ses som en tilbageværende sekvens af sandlag (Fisker & Kieffer-Olsen 2004, s. 52, Søvsø 2006).

Fundmængden fra sandlagene var meget begrænset og genstandsmaterialet gav derfor ikke mulighed for at datere anvendelsestidspunktet eller funktionstiden for de enkelte sandlag. Heller ikke anlæggelsestidspunktet for den første brolægning kunne dateres præcist, men må anslås til omkring

starten af 1400-tallet, bedømt ud fra de få fund fra sandlagene, fund og dendrokronologiske dateringer fra opfyldslagene og ud fra de skriftlige kilders udsagn.

Skomagerslippe

I forbindelse med anlægsarbejdet blev der mulighed for at registrere en profil i Skomagerslipes østlige ende, ud imod Skibsbroen. Profilen viste sig dog at være stærk forstyrret af en teglfyldt grøft langs sydturen til Skibsbroen 13, det nuværende spisested *Sælhunden*. Grøften kan være lavet i forbindelse med renoveringsarbejde på huset. Hvor lagene var uforstyrrede sås der en serie gule og brune sandlag med enkelte mellemliggende orga-

Fig. 9: De to fundne ringspænder fra 1300-tallet (ASR 1992 x14 og x1). På det venstre er en inskription med navnene på De hellige tre Konger afsluttet af et lille billede af Sankt Katarina af Alexandria stemplet ned i navnet Balthazar. Spændet har formodentlig både fungeret som del af en klædedragt og en beskyttende amulet. På det højre spænde ses i hver side hænder der griber hinanden i håndtryk. Nålen mangler. Diameter: h.h.v. 35 og 37 mm. Foto: Sydvestjyske Museer.

Two 14th century ring brooches. The one on the left bears an inscription with the names of the three wise men. Beginning at the upper left, the name *Isaper* is clearly legible, followed by *Melchior* and finally *Balthazar*. Forming a kind of terminal for the inscription is a small depiction of St. Catherine of Alexandria, which has been stamped into the name of Balthazar. She is clearly distinguishable by her saintly attributes of the sword and the wheel of her martyrdom. The brooch probably served both a practical function as a piece of attire and as a protective amulet. On the brooch to the right, there are two clasping hands on each side. The needle is not preserved.

niske smudshorisonter, som også her tolkes som værende sættelag for fjernet brolægning. Fundene fra disse lag bestod udelukkende af skår fra stjertpotte og jydepotte, hvilket giver en bred datering til o. 1450-1700-tallet.

Genstandsfundene

Fundbilledet fra Fiskergade er noget anderledes end det der ses fra flere af de andre gadegravninger i byen. Gadegravningerne i Ribe plejer at give mange fund, men på trods af gode bevaringsforhold i Fiskergade, var fundmængden lille. For at få et reelt indtryk af fundmængden i lagene, blev der udtaget to prøvesække på 1 m³ fra de uberørte lag i felt M4. Begge sække blev vandsoldet, men fundmængden i sækkene var igen begrænset og svarede til fundbilledet i det øvrige af gaden. Specielt den forholdsvis lille mængde keramik, som ellers normalvis udgør en stor fundgruppe i middelalderlige bygravninger, gav grund til overvejelser. Fig. 7

nedenfor viser fordelingen af keramik fra hele udgravningen og fig. 8 viser fordelingen af keramik fra de to soldesække der blev udtaget.

Af diagrammerne fremgår det, at den totale mængde fundet keramik blot er 102 skår, mens der kun er opsamlet i alt 45 skår fra soldesækkene. Dette står i stærk kontrast til mange af de andre gadegravninger, hvor keramikskårene tælles i tusinder. I soldesækkene, der er taget udelukkende fra det nederste af opfyldslagene, er 40% af den fremsoldede keramik stentøj og 38% er almindelig hjemlig gråbrændt keramik og 18% er blyglaseret rødgods. Der er ydermere et mindre indslag af nordfransk rød og grøn Rouen-keramik på henholdsvis 2% af hver. Der er i nederste uforstyrrede opfyldslag, hvor soldesækkene blev taget fra, ikke fundet yngre rødgods, men derimod en usædvanlig stor mængde stentøj, hvilket dateringsmæssigt underbygger en datering af disse opfyldningslag til 1300-tallet.

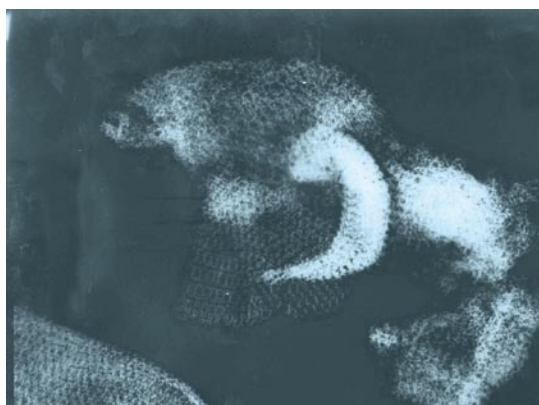

Fig. 10: To store stykker ringbrynje formodentlig fra 1300-tallet. Til venstre ses stykket stadig siddende i profilen i kloakgrøften hvor det blev fundet. Til højre ses et udsnit af røntgenbillede ringbrynjestykket. Billedet viser de mange små og tætte ringe stykket er udgøres af. Hver ring er nittet sammen. Foto: Sydvestjyske Museer.

Two large fragments of chain mail, most likely dating from the 14th century. On the left, the pieces can be observed in situ, still embedded in the sides of the sewerage trench in which they were discovered. To the right an x-ray image of the chain mail. The image clearly shows the numerous small and compact rings of which the chain mail is composed. Each separate ring is riveted together.

I den samlede mængde keramik fra udgravningen ses nogenlunde samme mønster, med 36 % stentøj, 26% gråbrændt keramik, 8 % blyglaseret rødgods og 1% grøn Rouen-keramik. Her er der dog også et indhold på 22 % stjertpote og 7 % jydepotte. Stjertpote-keramikken kommer fra de øverste opfyldningslag og sættelag. Jydepotte er kun i ét tilfælde fundet i de øverste opfyldslag, men er ellers udelukkende fundet i de yngre brolægningslag. De øverste opfyldningslag skal derfor sandsynligvis dateres til 1400-tallet.

Men selv om den generelle fundmængde var lav, fremkom under undersøgelserne af opfyldslagene alligevel en række fine genstande fra 13-1400-årene, heriblandt to ringspænder (se fig. 9), dele af et fornemt bælte samt et større fragment af en ringbrynje (se fig. 10). De to ringspænder er særlig fornemme, da der på det ene (se fig. 9, billedet til venstre) er en inskription med navnene på De hellige tre Konger. Startende øverst venstre på spændet ses navnene Iaspar, derefter Melchior og til sidst, Balthasar. Som afslutning er et lille billede af Sankt Katarina af Alexandria stemplet ned i navnet Balthasar. Hun genkendes på sine helgentegn, sværdet og marterhjulet. Ringspænder blev båret som del af klædedragten, hvor det oftest sad foran ved halsen, og lukkede halsåbningen. Spændet med indskriften har dag formodentlig

både fungeret som del af en klædedragt og en beskyttende amulet, i kraft af navnene på de Hellige Tre Konger og afbildningen af Sankt Katarina. To identiske ringspænder er fundet i Holland, og det er formodentlig en slags pilgrimsmærke, en form for souvenir fra rejse til et helligt kristent sted. På det andet spænde (se fig. 9, billedet til højre) ses i hver side hænder der griber hinanden i håndtryk. Udsmykningen med hænderne der griber hinanden er velkendt i forbindelse med højmiddelalderlige ringspænder og har formodentlig været en udbredt form for spænde (Søvsø 2011). Nålen på dette spænde mangler. Begge ringspænder er fundet med detektor i den opgravede jord af amatørarkæolog Flemming Gadgaard.

Sammen med den store mængde importeret stentøj fundet i lagene, er disse fund med til at give et indtryk af, at det affald, som leverede materialet til opfyldningen under Fiskergade, kan stamme fra et velhavende miljø.

De undersøgte kulturlag fra 1300-årene under Fiskergade adskiller sig tydeligt fra det billede som tegner sig ved undersøgelser i byens kulturlag fra 11- og 1200-årene. Det ser ud til at være et generelt fænomen, at lagene fra engang i 1300-årene ikke længere indeholder ret mange fund i det hele taget. Årsagerne kan være mange, men både en generel nedgang for byen som følge af Den Sorte

Død o. 1350 samt forandringer i affaldshåndteringen, herunder decideret renovation bør nævnes.

Sammenfatning

Undersøgelserne i Fiskergade er et fint eksempel på, at arkæologi og skriftlige kilder kan bekræfte hinanden. Det er nu velunderbygget, at Fiskergade anlægges i første halvdel af 1400-årene efter omfattende opfyldninger i området i 1300-årene. Både genstandsfund og dendrokronologiske resultater daterer de mørke, organiske opfyldslag til anden halvdel af 1300-årene rækkende ind i 1400-årene. Dette passer godt med, at de skriftlige kilder ikke nævner Fiskergade i 1300-tallet, men beskriver den som fuldt bebygget i 1460, som det allerede sammenfattes af J. Kinch i *Ribe Bys Historie og Beskrivelse I* fra 1869. Resultaterne fra udgravningen i 2009 er også i tråd med Mogens Bencards udgravningsresultater fra udgravningen i 1973 under Det gamle Apotek i Fiskergade 1, hvor konklusionen var, at Slippekvarteret ikke tilhører Ribes ældste bebyggelse, men først er opstået i høj- eller senmiddelalder.

Det oprindelige landskab under Fiskergade er en våd eng med overflade mellem kote 1,5 og 2 m, som næppe har ligget langt fra selve åløbet. Kun ganske få steder nåede udgravningen helt til bunds i kulturlagene, og billedet af områdets udnyttelse i den ældste middelalder er fortsat diffust. Den begrænsede kulturlagsaflejring frem til 1300-årene tyder dog på, at aktiviteten trods alt har været begrænset, og det er næppe under Fiskergade, at man skal eftersøge den ældre middelalders havneanlæg. Først efter massive opfyldninger i 1300-årene skabtes forudsætningen for områdets udstykning, anlæggelsen af Fiskergade med tilhørende bebyggelse samt Skibbroen, som for alle elementers vedkommende synes fuldendt ved 1400-årenes midte. Den overvejende lille mængde keramik fundet i Fiskergade og overvægten af stentøj i denne, overrasker lidt ved sammenligning med fund fra andre gadegravninger. Sammen med fundet af en række højstatus-genstande i fyldmasserne, giver det anledning til en formodning om, at opfyldsjorden stammer fra et nærliggende velhaverkvarter, men det er ikke overraskende. Både Grønnegade og Bredegade (Overdammen) husede mange rige købmænd.

Noter

1. Datering ved hjælp af optælling og opmåling af træets årringe.
2. ASR 1M73.
3. ASR 782; Frandsen 1987 (Upubliceret udgravningsberetning).
4. Alle dendrokronologiske dateringer findes i NNU rapport nr. 21, 2009.
5. P2 og P3.
6. P6-P9.
7. ASR 974

Litteratur

- Bencard, Mogens 1977: Om Ribes Rådhus, Skibbroen, en udgravning, og et formodet stavbærgerværksted. *Hikuin* 3, 1977, s. 59-80.
- Fisker, Erik Bjerre & Jakob Kieffer-Olsen 2004: Ribes brolagte gader. *By, marsk og geest* 16, 2004, s. 51-66.
- Kinch, J. 1969: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse* bd. 1. Ribe 1869.
- Nielsen, Ingrid 1985: *Middelalderbyen Ribe*. Viby 1985.
- Skov, Hans 1991: De arkæologiske undersøgelser af Sortebrødregade i Ribe i 1991. *By, marsk og geest* 4, 1991, s. 25-30.
- Søvsø, Morten 2006: Arkæologiske undersøgelser i Sønderportsgade – Ribes hovedgade gennem 900 år. *By, marsk og geest* 18, 2006, s. 5-33.
- Søvsø, Morten 2007: Arkæologiske undersøgelser i Ribes Dagmarsgade – topografi og bebyggelsesstruktur i de ånære områder. *By, marsk og geest* 19, 2007., s. 17-47.
- Søvsø, M. H. 2011: Tro, håb og kærlighed. De middelalderlige ringspænders symbolik. *KUML* 2011, s. 263-285.

SUMMARY

Fiskergade in Ribe

– Archaeological investigations in connection with the street renovation scheme in 2009

The Fiskergade excavation is a good example of how archaeology can corroborate written sources in relation to the origins of the street during the first half of the 15th century. The results of the excavation show with some considerable certainty, that this area was landfilled during

the 14th century. Both the finds material and the dendrochronological results from the dark organic landfill deposits date the activity to the second half of the 14th century to the middle of the 15th century. The process of landfilling the area most likely took place over a prolonged period of time, but at some point probably around the beginning of the 15th century, the street was laid out and the area could be developed. This is consistent with the written sources, which don't mention Fiskergade in the 14th century, yet describe it as being fully built up in 1460; as summarized by J. Kinch i *Ribe Bys Historie og Beskrivelse 1* from 1869. The results of the 2009 excavation also substantiate the results of Mogens Bencards 1973 excavation under the Old Chemist at Fiskergade 1, where he concluded; that this district of Ribe 'slippekarveret' was not part of the oldest settlement, but first arose during the High and Late Medieval period.

The layers of sand from cobblestone surfaces overlying the oldest cultural deposits, indicates that the street had a cobbled surface right from the offset.

If the results of the 2009 excavations are compared with Bencards results from 1973, it seems probable, that the original meadow pastures along the banks of the Ribe river, can be located under modern day Fiskergade between contour line 1,50 m and 1,80 m (DVR90); most likely between 1,50-1,70 m. It cannot be determined for certain as to whether or not there had been any settlement activity in the area prior to the commencement of landfilling, as any eventual cultural deposits from the 11th- 13th century could either be hidden amongst the organic landfill or may already have been removed.

The predominantly small amounts of pottery found in Fiskergade and the predominance of stoneware in the ceramic horizon is somewhat surprising. Seen together with the finds of some rather more high status objects amongst the removed earth, it gives rise to the interpretation that the earth transferred to the area in the landfilling process at some point in the 14th-15th century possibly came from a nearby wealthy quarter, possibly Grønnegade or from the dam.

Troels Bo Jensen
Museumsinspektør/middelalderarkæolog
Sydvestjyske Museer
Odins Plads 1, 6760 Ribe
tbj@sydvestjyskemuseer.dk

Nye undersøgelser i Ribes vestby

Af Camilla Post

Fra april til oktober måned 2010 blev kloak m.m. renoveret i Ribes vestby. Museet fulgte arbejdet tæt gennem overvågning og profilregistreringer, og det var første gang museet fik mulighed for at få et mere sammenhængende billede af områdets topografiske udvikling. Resultaterne fra sommerens arbejde har givet væsentlig ny viden om Ribes vestby i middelalderen og tiden derefter.

Siden 1980'erne har Ribe Kommune (fra 2008: Esbjerg Kommune) renoveret Ribes gadenet og rørføringer, og i 2010 var turen kommet til Ribes vestby¹. I forhold til tidligere gadegravninger i Ribe skulle der i vestbyens fire gader laves separation af regnvand og spildevand. Hvor der før var ét rør til spildevand skulle nu lægges to rør ned: ét til spildevand og ét til regnvand. Det betød, at kloaktracéet blev ca. dobbelt så bredt, og uforstyrrede kulturlag blev berørt i højere grad end ved tidligere gadegravninger.

Vestbyen

De nuværende gader i kvarteret kendes ikke arkæologisk, men kun på historiske kort og er alle relativt unge. Skt. Laurentii Gade er det eneste markerede vejforløb på kortmaterialet fra 1600-tallet og indtil i dag. Gaden var i perioden fra 1600-tallet til starten af 1900-tallet byens grænse mod vest, selvom der tilsyneladende ikke lå bebyggelse langs gaden i perioden. Muligvis blev det nuværende forløb af Skt. Laurentii Gade parallelforskuet mod vest i forbindelse med villakvarterets etablering i om-

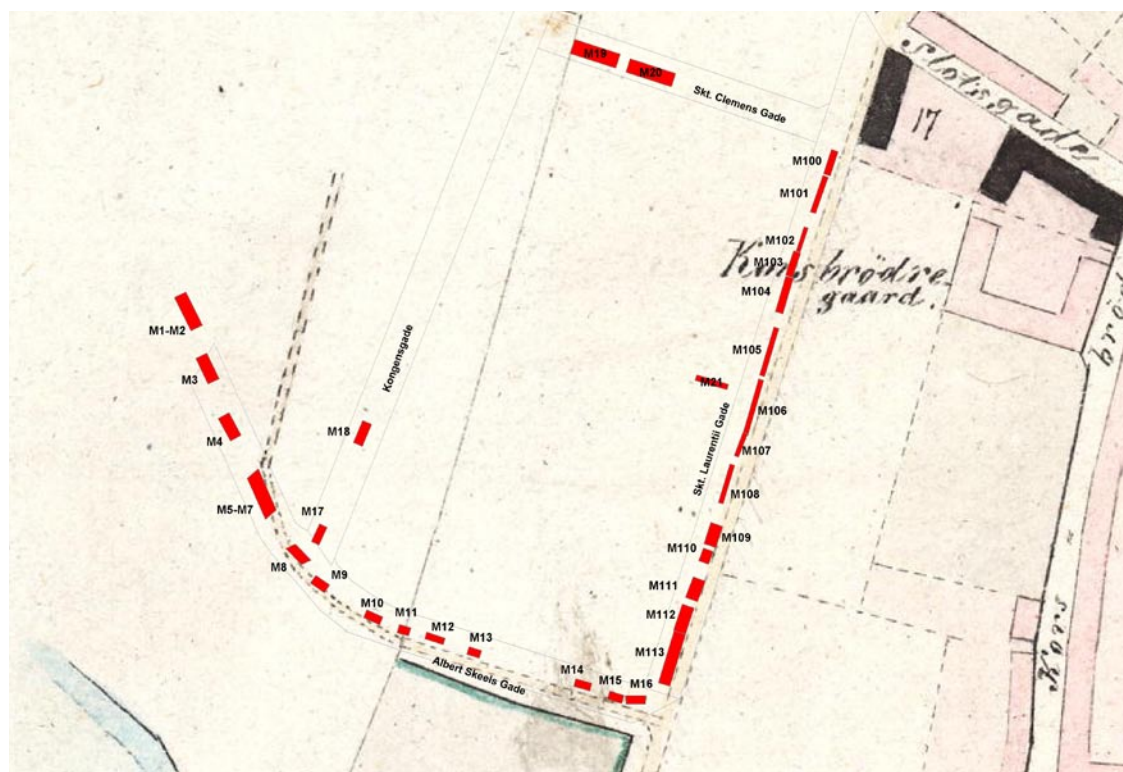

Fig. 1. Kort fra 1858 med markering af de registrerede felter fra undersøgelsen i 2010.

A section of an 1858 map of Ribe with the documented excavation sites from 2010 highlighted.

Fig. 2. Murforløbet fra 1934, der blev fundet under udgravning til huset på hjørnet af Skt. Clemens Gade og Skt. Laurentii Gade. Fotoet er taget fra øst.

A section of the wall uncovered in 1934 during excavation work prior to house building on the street corner of Skt. Clemens Gade and Skt. Laurentii Gade. Seen from the east.

rådet efter 1900. På kortet fra 1858 ses også markeret et vej- eller stiforløb med retning mod vest. Vejforløbet ligger lidt syd for det, der senere blev til Albert Skeels Gade (fig. 1).

Kvarteret med de fire gader blev etableret i starten af 1900-tallet som et villakvarter (Søndergaard 2002, s. 33-37). Skt. Laurentii Gade 3 er sygehusets tidligere epidemihus med karantænebygning bagved, og Dagmargården blev opført i 1873 som en trefløjet bygning, der fungerede som byens sygehus, indtil det i 1909 blev indrettet til kommunalt alderdomshjem (Trap 1928 bind VIII, s. 382).

De ældste villaer i kvarteret ligger langs Skt. Laurentii Gade og blev opført i løbet af 1910'erne. Mange af villaerne er overdådige med karnapper og fine detaljer. Bedre Byggeskik er repræsenteret af Axel Hansens dobbelthuse i Kongensgade 1-14 og Albert Skeels Gade 1 fra 1922 (Søndergaard 2002,

s. 39-41). En stor del af husene i Albert Skeels Gades østende er fra 1920'erne, mens vestenden af gaden blev etableret i 1950'erne. Skt. Clemens Gade kendetegnes af huse bygget i 1930'erne. Da grunden til huset på nr. 1 blev gravet i 1934, fandt man et øst-vest gående murforløb², der muligvis har hørt til en af helligåndshusets bygninger fra middelalderen (fig. 2).

Antikvarisk aktivitet i området

Der har været en del antikvarisk aktivitet i området gennem 1800- og 1900-tallet i form af arkæologiske udgravninger, anmeldelser og indlevering af fund (fig. 3). Ældst er indlevering af diverse gotiske profilsten af tegl fra gråbrødreklostrets grund, da man byggede hospitalet (senere Dagmargården) i 1870'erne (Danmarks Kirker, Ribe Amt bind 9-10 s. 848, fig. 20), men også i nærheden af kirkerui-

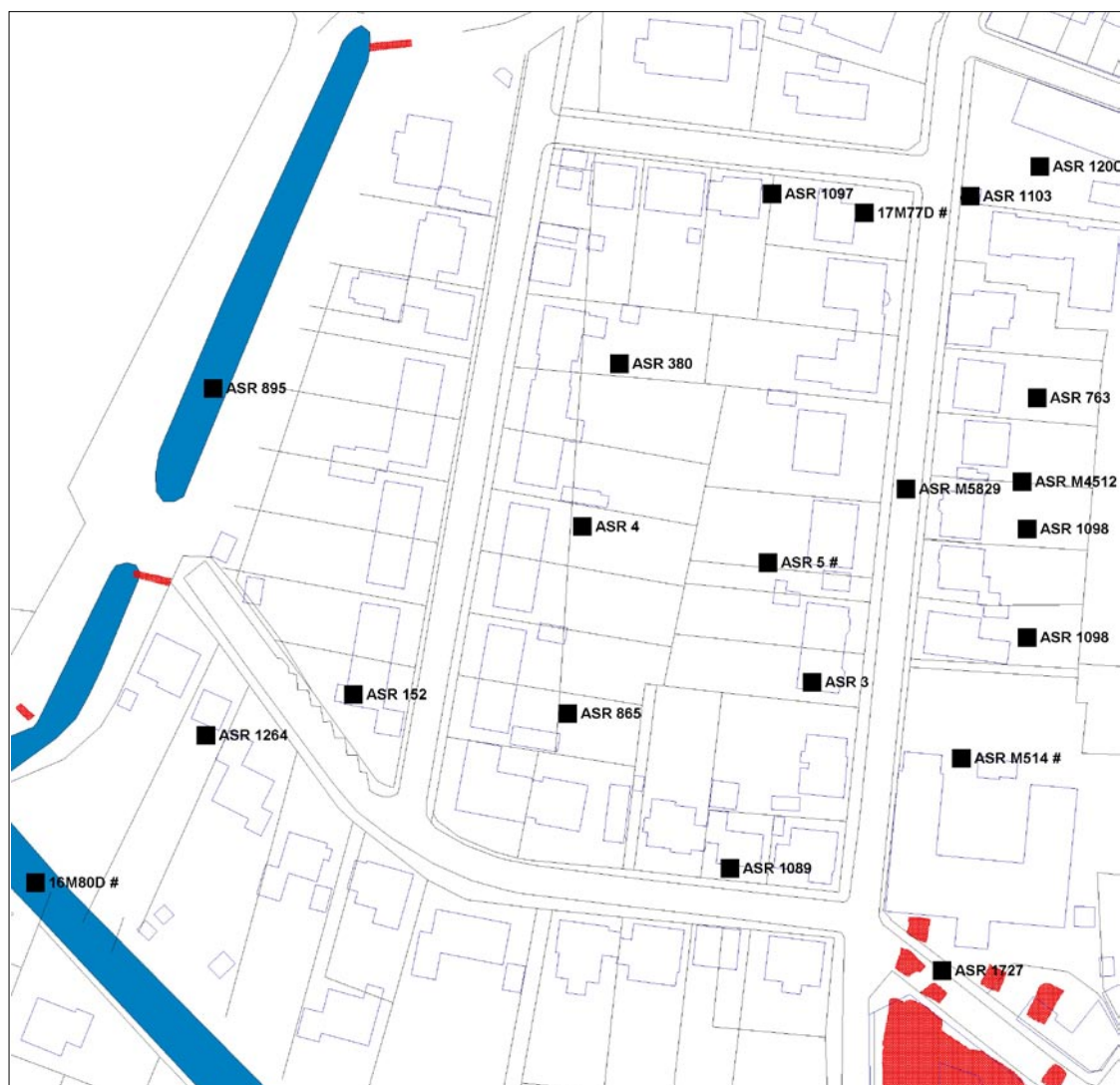

Fig. 3. Kort med markering af den antikvariske aktivitet i området og registreringer, der er foretaget i tidens løb. Firkanter markerer genstande eller udgravninger, der er registreret på museet.

A composite map illustrating all known antiquarian activity in the area; such as excavations and documented finds.

nen Skt. Clemens er der fundet bearbejdede tufsten, som kan have indgået i kirkebygningen. Den første udgravning i området var Nationalmuseets udgravning af Skt. Clemens kirkeruin i 1911 (se journalnr. på kort fig. 3: M4512). Især i 1900-tallets anden halvdel har områdets beboere indberettet forskellige observationer og indleveret fund fremkommet ved havearbejde eller lignende.

Her skal især nævnes to registreringer i området,

som kan knyttes til iagttagelserne fra 2010. Den ene er et fundament (ASR 1097), der måske har hørt til en bygning i helligåndshusets bygningskompleks. Fundamentet kan have en relation til det øst-vest gående murforløb (ASR 17M77D), der blev fundet, da man byggede huset på Skt. Clemens Gade 1 i 1934 (fig. 2). Den anden registrering er fra 1970 da man anlagde en transformatorstation på Skt. Laurentii Gade (ASR 1103) og stødte på

menneskeskeletter. Ifølge skriftlige kilder fra middelalderen hørte der en kirkegård til helligåndshuset der lå vest for transformatorstationen og det må være dele af den kirkegård, der blev påtruffet ved anlæggelsen af transformeren.

Området vest for den middelalderlige Skt. Laurentii Gade var før 2010 kun sporadisk arkæologisk kendt af museet. Små, spredte felter i forbindelse med projektet *Middelalderbyen Ribe* (Madsen 1999) samt lokale borgeres indberetninger havde givet begrænsede og måske lidt usammenhængende informationer om bebyggelsesudviklingen i området. En række mindre felter blev lagt forskellige steder i vestbyen (ASR 3-5, ASR 152, ASR 380) for at få mere viden om bydelens topografiske udvikling (Madsen 1999, s. 12). I felterne blev påvist bebyggelsesaktivitet i form af gruber og andre nedgravninger, der blev dateret til mellem 1100- og 1300-tallet.

Området umiddelbart øst for Skt. Laurentii Gade er derimod langt bedre undersøgt end vest for gaden. Ved udgravningen på bakelitfabrikkens grund (ASR 1200) fandt man i den sydvestlige del et fundament, der har båret kirkegårdsmurens nordøstlige hjørne, og som dateres til 1300-tallet (Andersen 1999, s. 32). Johanniterklostrets nordlige dele blev udgravet på bakelitfabrikkens grund og supplerede udgravningerne fra 1980'erne syd herfor (ASR 2), hvor bla. dele af johanniterklostrets kirke blev udgravet (Madsen 1999, s. 104). En større del af gråbrødreklostrets bygningskompleks under og syd for Dagmargården blev udgravet i tre etaper: ASR 1015 i 1993, ASR 11 i 1999-2000 og ASR 1727 i 2002.

Fra tre af udgravningerne kendes et middelalderligt nord-syd gående vejforløb, som lå ca. 10-15 m parallelforskuet øst for den nuværende Skt. Laurentii Gade³. Skt. Laurentii Gade er et nyt navn (fra 1900-tallet?), og henviser til den helgen, som kirken i gråbrødreklosteret var indviet til. Navnet på den middelalderlige vej kendes ikke fra de skriftlige kilder, men den omtales i 1379, 1390, omkring 1450, i 1488 og i 1507 (Nielsen 1985, s. 92-93: fig. 80; Kinch 1869, s. 427). Vejforløbet kendes arkæologisk i flere faser, hvor det ældste dateres til anden halvdel af 1000-tallet, og de yngste vejlag er fra 1500-tallet⁴. En anden middelalderlig vej i området kendes derimod kun fra de skriftlige kilder. Den

skulle have været ude af brug i 1450'erne og gik fra gråbrødreklosteret og vestpå ud til byens planke (Nielsen 1985, s. 163; Kinch 1869, s. 427). Denne vej er der endnu ikke påvist arkæologisk. Ved undersøgelsen i 2010 erkendtes under de andre gader i vestbyen ikke ældre veje end de nuværende.

I samtlige de fire berørte gader blev tværtimod påtruffet bebyggelsesspor fra middelalderen. I Albert Skeels Gade og Skt. Clemens Gade var bebyggelsesaktiviteten sporadisk og spredt i form af gruber og enkelte stolpehuller, mens kulturlagene under Skt. Laurentii Gade fremviste de mest sammenhængende og omfattende bebyggelsesspor i form af fundamenter, gulvlag, huse, gruber, stolpehuller mm. Til gengæld var Kongensgades nordlige halvdel påfaldende 'tom' for kulturlag. Helt mod nord i gaden blev set tykke muldlag, som må være blevet påført området som en slags bygge-modning af området før villabyggeriet påbegyndtes i 1920'erne i dette område.

Det oprindelige landskab

I samtlige fire gader blev gravet ned under de ældste kulturlag, og det har givet gode oplysninger om landskabets oprindelige udseende og terrænforhold før bebyggelsen i området satte ind omkring 1100.

Undergrunden bestod af gult hedeslettesand uden sten. I Skt. Laurentii Gades syddel og i Albert Skeels Gades østlige del var landskabets oprindelige overflade dårligst bevaret. Her blev ofte kun set rester af allag over undergrund eller ren undergrund, og det var tydeligt, at senere aktivitet på stedet havde forstyrret landskabets oprindelige overflade. I Albert Skeels Gades vestlige del mellem tilløbskanalen (se nedenfor) og op til Albert Skeels Gade 9 var landskabets oprindelige overflade bedst bevaret i form af profiler med uforstyrret og upåvirket blegsand og en tynd sort, ofte 5-10 cm tyk oprindelig landskabsoverflade.

Generelt lå det oprindelige terræn i vestbyen lavere mod sydvest og syd og steg mod nord og kan karakteriseres som blidt bølgende. Det oprindelige landskab under Albert Skeels Gade lå lavere i forhold til de andre gader mellem 1,7-2,6 m med en lavning midt på gaden, som også anes i dag⁵. Det oprindelige landskabs overflade i Kongensgade, Skt. Clemens Gade og Skt. Laurentii Gade lå for-

Fig. 4. Felt M3 i Albert Skeels Gades vestlige del med kulturlag fra 1100-1300-tallet over resterne af en podsol. Foto taget fra NV.

The excavation site M3 situated in the western part of Albert Skeels Gade, with layers of cultural deposits dating from the 12th -14th century above the remains of a podsol. Photo seen from the northwest.

holdsvist højt: 3,2 til 4,1 m. I Kongensgades sydlige del lå det oprindelige landskab omkring 2,6 m for at falde til 1,91 m ved Albert Skeels Gade (fig. 4).

Fra Albert Skeels Gade (felt M4-10) og til Kongensgades sydlige del (felt M17) blev påtruffet sandlag, der var 70-90 cm tykke. Sandlagene blev aflejret i dette område som følge af sandfygning og lå direkte ovenpå et tyndere klæglag, der var afsat på den oprindelige overflade. Sandlagene var helt rene og var tydeligvis føjet på af flere omgange (fig. 5). I felt M3 og i krydset mellem Kongensgade og Albert Skeels Gade blev erkendt kulturlag mellem nogle af sandlagene, dvs. at mennesker i den tidlige middelalder (1100-tallet) brugte og færdedes i området efter og mellem sandfygningen. Da sandfygningen stoppede, måske omkring 1100 eller i løbet af 1100-tallet, blev området igen

Fig. 5. Felt M5 i Albert Skeels Gade med de tykke sandlag, der er føjet på i flere omgange. Foto taget fra N.

The excavation site M5 in Albert Skeels Gade with the thick sand layers gradually deposited over time by the wind. Photo seen from the north.

bebygget. Det er værd at bemærke, at selv om området lå forholdsvis lavt i landskabet, så blev det alligevel bebygget (ca. 2,5 m i felt M3 og felt M17; 2,6 m i felt M8).

Det er uvist, hvornår sandfygningen begyndte, men før sandfygningen satte ind, lå området lavt og i læ af Flyvebanken mod vest. Det vindbårne sand aflejrede sig i området mellem Flyvebanken (hvor der i dag ligger kolonihaver) og landskabet øst og nord herfor. Sandfygningen før og i løbet af 1100-tallet var medvirkende til, at den vestlige del af Albert Skeels Gade næsten kom op på niveau med terrænet øst og nord herfor, der lå lidt højere.

Tidlig middelalder – indtil 1200

Desværre var det ikke muligt at finde daterende materiale i kulturlagene mellem de sandføgne lag, men til gengæld blev der fundet en del mere i de

lag, der overlejlrede sandlagene. Det ser ud til, at de ældste kulturlag i Albert Skeels Gades vestlige del skal dateres til 1100-tallet, og de havde oftest et markant indhold af blåmuslingskaller. Blåmuslingskaller blev set flere steder i de tre gader (ikke i Kongensgade) i de ældste lagfølger indlejret i kulturlag med omsat organisk materiale. En mindre grube i Skt. Laurentii Gade (felt M106) var fyldt med muslingskaller (se tabel nedenfor), der blev taget op i en prøve, i alt 7 kg blev taget fra, efterfølgende talt op og artsbestemt af Klaus Melbye på Vadehavscntret.

Art	Vægt
Blåmuslinger	6556 g
Hjertemuslinger	390 g
Strandsnegl	43 g
Konksnegl	44 g
Europæisk østers	4 g
Pebermusling	1 stk. < 1 g
Dværgkonk	1 stk. < 1 g
Ben	18 g
Jord/sten	75 g

Efter hans mening var det først og fremmest blåmuslingerne, der var efterstræbt af 'indsamleren' – og herefter hjertemuslingerne. Klaus Melbye mener, at indsamlingen foregik i kystnært område, selvom hjertemuslinger ofte ligger længere ude i havet end blåmuslingerne. Blåmuslinger indeholder meget perlemor og er derfor ikke velegnede til at lave skællekalk af. Konklusionen er, at muslingskallerne må være indsamlet med henblik på at skulle spises, og at der i jagten på blåmuslinger også er røget andre muslingearter med i 'posen'. Den lille mængde af ben i prøven kunne også pege på, at gruben indeholdt måltidsrester. Resultatet giver os et indblik i, at i 1100-tallet var også havets frugter en vigtig ressource for datidens ripensere.

Fra den ældre middelalder stammer et par grøftforløb, som måske har været del af samme forløb (fig. 6). Hvis grøfterne har hørt sammen, kan de muligvis have fungeret som markering af byens vest-grænse i den helt tidlige middelalder i 1000-tallet. Det kunne også passe med, at Kongensgade er tom for bebyggelsesspor, og at de er relativt fåtallige i Albert Skeels Gades vestlige del. Grøften

i felt M13 ligger øst for sandfygningslagene og kan være ældre end disse, fordi grøften er gravet ned fra blegsandets top. Måske blev grøften anlagt før sandfygningen begyndte i området, hvorefter området bebygges længere mod vest, og grøften mister sin funktion?

To øst-vest forløbende grøfter i Skt. Laurentii Gade lå med ca. 23 meters afstand og markerede måske en matrikelgrænse. Mellem grøfterne blev erkendt kulturlag fra 1200-tallet, som kunne være resterne af et hus, der således må have ligget på matriklens sydlige del. Grøfterne er noget af det ældste i området, og der er ikke set bebyggelse i felterne, der med sikkerhed er ældre end 1100. Nogle af de ældre gruber kan stamme fra 1100- og 1200-tallet, men er stratigrafisk dateret⁶, fordi en del af dem ikke indeholdt fund. Det er usikkert, hvor lang tid grøfterne var i funktion: Måske et par hundrede år. Grøfterne vidner om, at området var bebygget og i brug i den tidlige middelalder, men kan desværre ikke sige noget om områdets matrikuling senere i middelalderen.

I Albert Skeels Gade blev erkendt gruber og enkelte stolpehuller, som kunne være skabt før 1200, men også få gruber, der er yngre. Fra en grube i Albert Skeels Gade blev taget en samling keramikskår fra 1300-tallet op. En mulig brønd fra før 1400 (?) blev erkendt i felt M12 vest for grøften i felt M13. Bebyggelsesaktiviteterne i Albert Skeels Gade dateres til den tidlige middelalder og var i denne periode sandsynligvis ikke særligt intensive.

Ud fra arkæologiske fund og observationer i kloaktracéet blev vestbyen altså første gang bebygget i løbet af 1000-tallet, senest i 1100-tallet. Måske lidt tidligere langs Skt. Laurentii Gade. Det middelalderlige vejforløb øst for Skt. Laurentii Gade er dateret til anden halvdel af 1000-tallet, hvilket må betyde, at der var bebyggelse i området i 1000-tallet. I Skt. Laurentii Gade tyder de arkæologiske spor på, at bebyggelsen ikke var særligt tætliggende. De arkæologiske fund består af i hvert fald ét hus, en del gruber og dannede kulturlag uden strukturer.

På de grunde, hvor husene Skt. Laurentii Gade 8 og 10 ligger i dag, lå senest i 1145 en sognekirke benævnt Skt. Clemens (fig. 3: M4512). Kirkens tilstedeværelse vidner også om bebyggelse i området senest på denne tid. Til kirken hørte en kirkegård,

Fig. 6. Påviste bebyggelsesspor, der kunne dateres til tidlig middelalder (indtil ca. 1200) i undersøgelsen i 2010.

Proven traces of settlement were uncovered in the 2010 investigation, which could be dated from the Early Medieval period (until ca. 1200).

hvis omtrentlige nord-syd udstrækning er markeret på fig. 3 (ASR 1098). Kirkens ældste bygningsdele dateres til 1100-tallet. I senmiddelalderen havde det til kirken hørende sogn, Skt. Clemens sogn, ganske få verdslige beboere (Nielsen 1985, s. 60-62). Kirken kom muligvis til at høre under johanniterklostret i senmiddelalderen, og kirken med tilhørende sogn blev nedlagt ved reformationen i 1536 (Nielsen 1985, s. 164).

Ribe by skulle have haft sin største udstrækning i perioden mellem 1100 og 1350 før den sorte død var med til at gøre byen mindre (Søvsø 2010, s. 53-54). For vestbyens vedkommende ser det ud til, at områdets verdslige bebyggelse efter 1300 erstattedes af de gejstlige institutioner, der begyndte at rykke ind i området efter 1200, og de kom til at præge bebyggelsen i vestbyen indtil reformationen.

Gejstlig og verdslig 1200-1536: Bebyggelsen langs Skt. Laurentii Gade

Efter 1200 var Ribes vestby præget af tre klosterstiftelser i området: Gråbrødre (franciskanermunke), Johannitere og helligåndsstiftelsen. Gråbrødre-klostret blev etableret i 1232, mens der ikke findes oplysninger om hverken johanniterklostret eller helligåndshusets nøjagtige etableringsår. I 1280 omtales helligåndshuset for første gang i et testamente, mens johanniterklostret omtales indirekte i 1311 (Nielsen 1985, s. 68-69). Både johanniterklostret og gråbrødre-klostret lå øst for Skt. Laurentii Gades middelalderlige forløb, mens helligåndshuset lå vest herfor. Især helligåndshuset er interessant, fordi der i 2010 blev fundet flere konstruktioner og strukturer, der sandsynligvis skal henføres til helligåndshusets bygningskompleks.

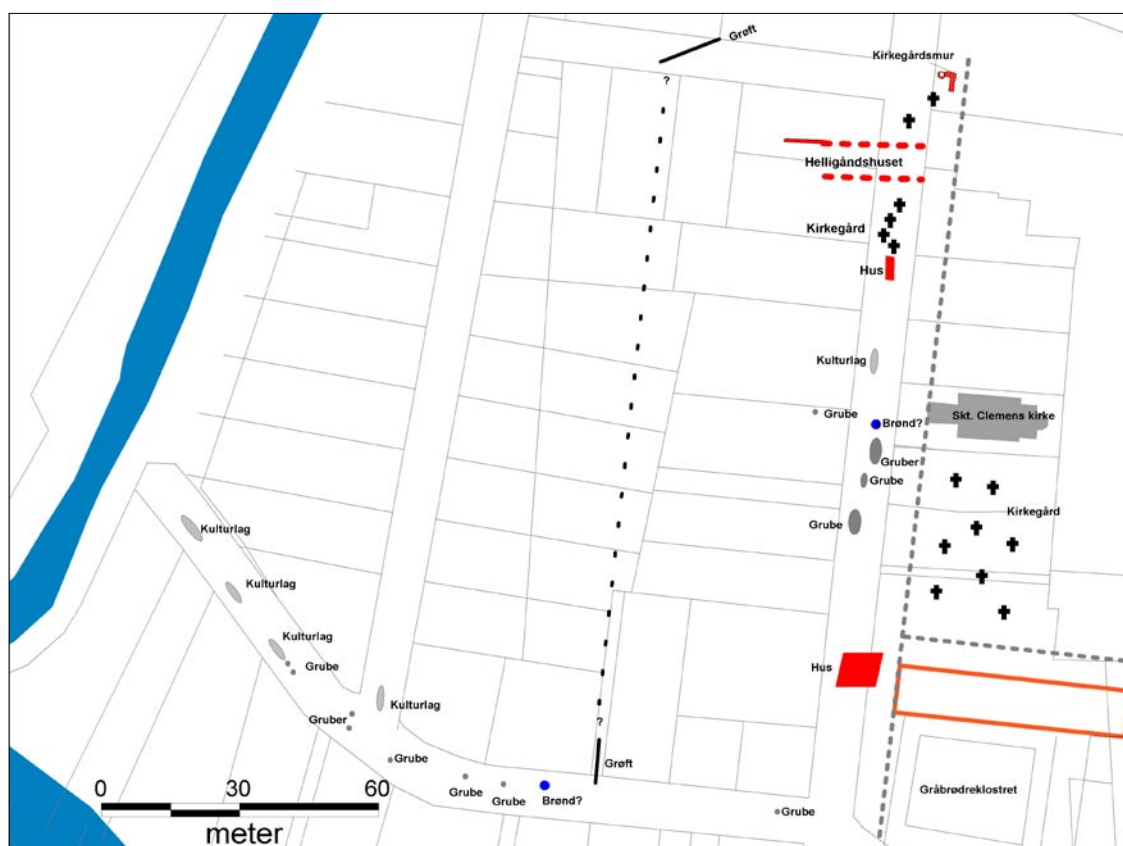

Fig. 7. Påviste bebyggelsesspor, der kunne dateres til højmiddelalderen (ca. 1200-1400) i undersøgelsen i 2010.

A reconstruction of the house of the Holy Spirit and its different constituent parts, based on written sources.

Murforløbet (fig. 2), der blev fundet i 1934, har indtil nu været eneste konkrete ledetråd til helligåndshusets beliggenhed. I slutningen af 1990'erne indkom en fundanmeldelse om et fundament på skellet mellem Skt. Laurentii Gade 13 og Skt. Clemens Gade 3. Muligvis har dette fundament hørt til en anden bygning i helligåndskomplekset, som muligvis lå orienteret nord-syd. Det vides fra skriftlige kilder, at helligåndshuset havde en kirkegård, der lå mellem den middelalderlige Skt. Laurentii Gade og kirkegården øst for kirken (fig. 9) (Nielsen 1985, s. 69). Oplysningerne fra de skriftlige kilder stemmer godt overens med de arkæologiske iagttagelser, som blev gjort i kloaktracéet.

I Skt. Laurentii Gades nordlige del blev fundet konstruktioner, der må have indgået i helligåndshusets bygningskompleks. I de to nordligste felter, M100-101, erkendtes et nordligt brokkefunda-

ment, der forløb øst-vest og lå på linje med murforløbet fra 1934 (fig. 7-8). Brokkefundamentet fortsatte mod øst og blev også erkendt et par meter øst for kloakgrøften. I felt M100 blev registreret resterne af et muligt fundament til en yngre tilbygning, der lå lige op ad fundamentet, men som var yngre end dette. Brokkefundamentet dateres til at være anlagt i 1400-tallet, måske 1400-tallets anden halvdel. Det er formodentlig nordmuren i helligåndshusets kirke, som blev erkendt i kloaktracéet. Ca. 7 m mod syd lå muligvis et tilsvarende øst-vest forløbende murforløb, der kan have været den sydlige mur i kirken. Før fundamenterne blev anlagt, lå der på stedet et hus med lergulve fra 1100- til 1300-tallet.

I felt M100 blev set en enkelt skeletbegravelse, dvs. at helligåndshusets kirkegård også lå nord for bygningen. Kirkegården afgrænsedes mod nordøst

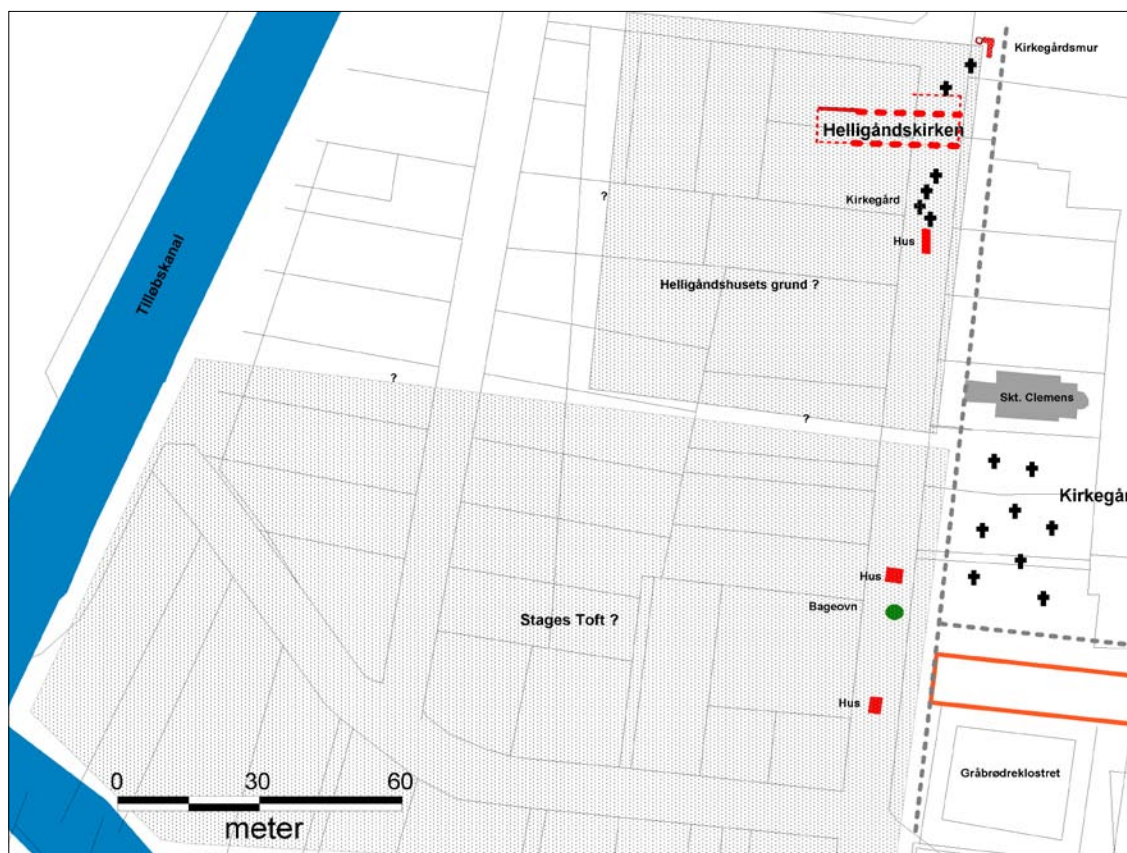

Fig. 8. Påviste bebyggelse spor, der kunne dateres til senmiddelalderen (ca. 1400-1550) i undersøgelsen i 2010.

Proven traces of settlement from the 2010 investigation, which could be dated to the High Middle Ages (ca. 1200-1400).

af kirkegårdsmurens hjørne med tilhørende færst, der blev udgravet på bakelitfabrikkens grund (ASR 1200). Muren afgrænsede kirkegården og helligåndshusets grund mod nordøst (fig. 7-8) og dateres til omkring 1300 (Andersen 1999, s. 32). Syd for det sydlige brokkefundament erkendtes et tykt og omrodet lag med skeletbegravelser. Laget med begravelserne strakte sig over 10-12 m og blev mod syd afgrænset af et teglstensgulv. Kirkegårdslaget og begravelserne dateres til mellem 1250 og 1500. Ældre end begravelserne var nogle gruber, der tyder på, at området før kirkegården var bebygget.

I en skriftlig kilde fra 1488 omtales et hus syd for kirkegården (fig. 9), og måske er teglstensgulvet i feltet syd for kirkegårdslaget resterne af dette hus? Teglstensgulvet dateres arkæologisk til 1300-tallet og kan have været en del af helligåndshusets kompleks i senmiddelalderen (fig. 7-8).

De midterste felter i Skt. Laurentii Gade var ikke særligt bebyggelsesprægede med undtagelse af et større grubekompleks, spredte stolpehuller, en mulig brønd (felt M106) og et muligt hus i felt M107, som kan være fra 1100-tallet (fig. 6). På længere stræk i felterne M105-107 var der vandrette voksende uforstyrrede dyrkningslag med kulturpåvirket blegsand under. Måske var området en del af helligåndshusets grund, men som lå i udkanten af matriklen? I felt M105 blev set en mulig skelgrøft med øst-vest forløb, som sandsynligvis var i funktion, før helligåndshuset etablerede sig i området i løbet af 1200- og 1300-tallet.

Skt. Laurentii Gade nordlige og midterste del bestod tilsyneladende af en tættere verdslig bebyggelse i perioden før helligåndshusets anlæggelse op mod 1300. Det stod i kontrast til forholdene i gadens sydlige del, hvor den verdslige bebyggelse

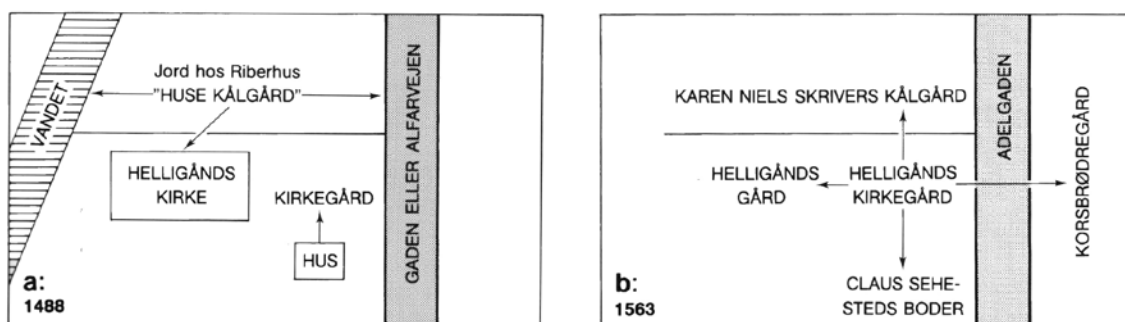

Fig. 9. Rekonstruktion af helligåndshuset og dets forskellige deles placering ud fra skriftlige kilder. Efter: Nielsen 1985, s. 69.

Proven traces of settlement from the 2010 investigation, which could be dated to the Late Medieval period (ca. 1400-1550).

så ud til at have været tilstede gennem hele middelalderen.

I 1507 mageskiftede Ribes byråd med gråbrødre-klostret, hvorved gråbrødrene fik råderet over den vej, der gik vest for klostret, samt det område, der blev kaldt Stages toft og strakte sig fra helligåndsklostrets grund og sydpå (Kinch 1869, s. 427-428; Nielsen 1985, s. 92). I mageskiftet omtales ikke, hvorvidt området var bebygget. I 'Middelalderbyen Ribe' nævnes, at området syd for helligåndshuset var ubebygget i 1400-tallet og måske før (Nielsen 1985, s. 111). Det kunne til dels bekræftes af de arkæologiske iagttagelser i felterne M105-107, der netop viser mere aktivitet i området før 1400 end efter. I felt M108 fandtes et større grubekompleks, der muligvis er dannet før 1400.

Forklaringen på bebyggelsens udvikling i senmiddelalderen søges ofte i de mange klosterstiftelser i vestbyen, der efterhånden erhvervede mere jord og på den måde 'fortrængte' den almindelige bebyggelse fra området (Nielsen 1985, s. 163). Desuden medvirkede den sorte død i 1300-tallet sikkert også til at formindske befolkningsgrundlaget i området. Et andet udtryk for områdets 'affolkning' i senmiddelalderen afspejles måske i, at Skt. Clemens kirken i senmiddelalderen virkede til at have ret få sognebørn i forhold til tidligere. Kirken blev da også nedlagt ved reformationen.

Men det ser ud til, at Stages tofts vestlige del ud mod Skt. Laurentii Gade var bebygget i senmiddelalderen. I de sydlige felter af Skt. Laurentii Gade (felt M109-113) fremkom et teglstensgulv fra omkring 1500, tykke gulvlag tilhørende et hus

fra 1200- og 1300-tallet, en bageovn fra omkring 1500 og et muligt teglstensgulv i felt M112.

I felt M111 blev erkendt et hus med gulvlag, der var fornyet adskillige gange og bestod af ler i mere eller mindre ildpåvirket form med tynde trækulsholdige smudslag mellem. Næsten 1 m³ jord fra laget over huset blev taget fra til soldning, og fund i laget daterer dets dannelse til 1400- og 1500-tallet (x357), dvs. huset med de mange gulvfornyelser blev nedlagt omkring eller i løbet af 1400-tallet. Huset lå sikkert med gavlen ud mod den middelalderlige Skt. Laurentii Gade mod vest.

Teglstensgulvet i felt M109 lå højt i jordlagene og dateres til senmiddelalderen pga. fund fra de underliggende lag og dets stratigrafiske placering. I feltet lige syd for, felt M110, blev fundet en stor bageovn bygget på sandfundamenter med underliggende gruber og kulturlag fra 1100-1400-tallet (fig. 10). Både teglgulv og bageovn lå i samme niveau, og det er mit indtryk, at de er de eneste konstruktioner fra senmiddelalderen i området. Et muligt teglstensgulv dukkede også op i felt M112 og dateres til senmiddelalderen. Gulvet blev kun set i profilen og ikke i fladen. Desuden virkede stensætningen heller ikke så regulær, som man ville forvente. Der stod altså ét måske to huse i området i senmiddelalderen, begge med teglstensgulv, og en bageovn fra samme periode. Bageovnen havde en mindste diameter på 2 m indvendigt og var dermed en stor bageovn. Det kan diskuteres, om de fundne teglgulve og bageovnen blev bygget af gråbrødrene. Under alle omstændigheder stod de på den grund, der senere ejedes af gråbrødrene.

Fig. 10. Foto af bageovnen i felt M110 fra V. Det hvide og det mørkere sand blandet med organisk materiale træder markant frem i profilen og herover sås et orangegult lerlag med sten mellem, som må have dannet bunden i bageovnen.

A photo of the baking oven from excavation site M110, seen from the west. The white and the somewhat darker sand mixed with organic material stands out clearly in the section. Above these layers, there is an orange-yellow clay layer with embedded stones, which must represent the remains of the oven floor.

Klostrene i vestbyen og helligåndsstiftelsen blev nedlagt efter reformationen, munkene blev forvist og bygninger blev revet ned. Det må være sket med helligåndshusets bygninger i løbet af 1500-tallet. Stiftelsen skulle tilfalde det nyoprettede hospital (det tidligere Sortebrødre-kloster) efter provst Iver Juuls død. Han døde i 1556, men alligevel beholdt kongen helligåndshuset for sig selv, fordi det lå bekvemt i forhold til Riberhus. I 1563 solgte kongen ejendommen til Kristen Lange, og der omtales i den forbindelse 'stenhus og anden bygning' på grunden. Selve kirken er muligvis blevet nedlagt før 1563 (Danmarks Kirker, Ribe Amt bind 9-10, s. 850).

Også gråbrødre-klostret mærkede reformationen. Brødrene blev forvist på et tidspunkt mellem 1532 og 1537. Kirken blev nedlagt og nedbrudt med det samme, mens østfløjen i komplekset blev stående. Kirkegården, der havde hørt til gråbrødre-klostret, blev overdraget til byrådet og udlagt til torv og fæmarked, mens østfløjen først blev nedlagt engang i

1600-tallet (Nielsen 1985, s. 164; Danmarks Kirker, Ribe Amt bind 9-10 s. 846-847).

Tilløbskanalen til Riberhus' voldgrav

I senmiddelalderen var Riberhus omgivet af vand. I et dokument fra 1488 nævnes Riberhus' grave nord for helligåndshuset, og i byens jordebog omtales en gade og grunde syd for helligåndshuset, der rakte ud til byens grav. Ved udgravningen på slotsbanken i starten af 1980'erne blev den ældste aktivitet dateret til 1200-tallet, men der vides meget lidt om slotsbankens omgivelser i middelalderen udover omtaler i skriftlige kilder (Nielsen 1985, s. 76).

I udgravningens første uger blev der arbejdet i Albert Skeels Gades vestlige del. Kloakken i Albert Skeels Gade skulle forbindes med en brønd og kloakledning langs Flyvebankens østside. Det gav mulighed for at få kigget nærmere på tilløbskanalen, som forbinder Stampemøllestrømmen med Riberhus' voldgrav.

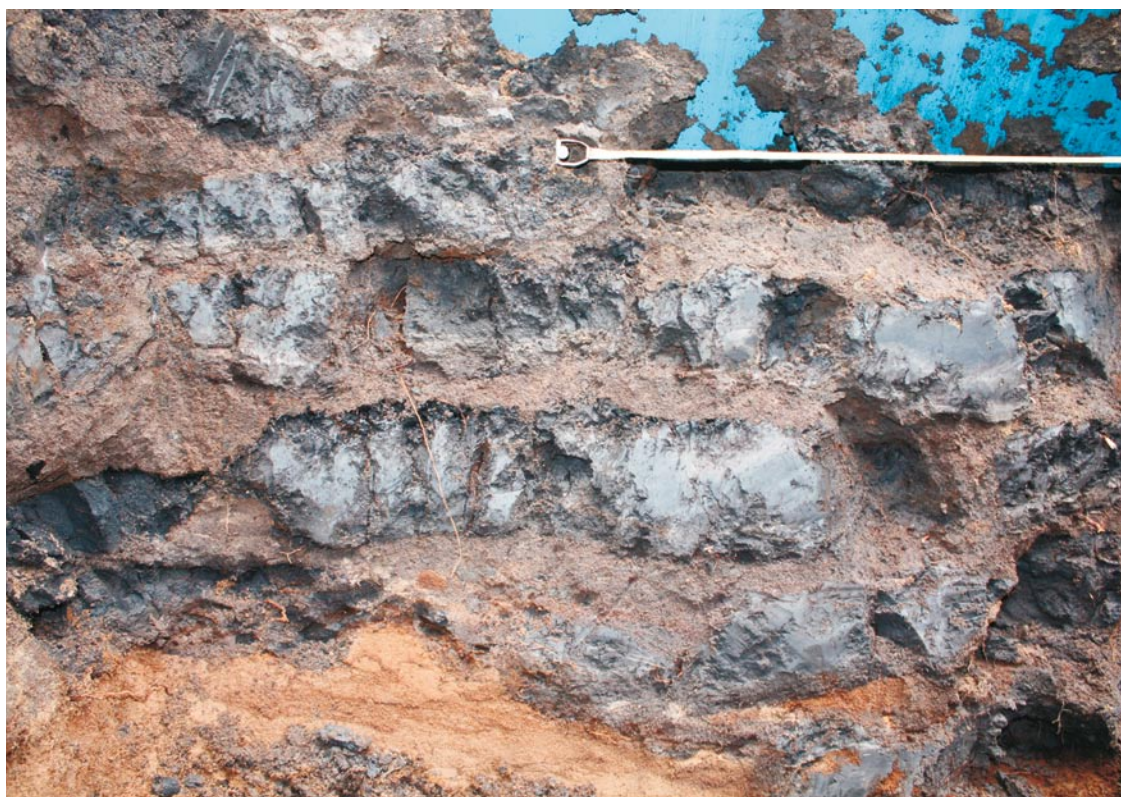

Fig. 11. Nærbillede fra tilløbskanalen med de afsatte gytje- og sandlag i felt M2 ud for Albert Skeels Gades vestende. (ASR 1988 DB012). Set fra nord.

A detail photo from the feeder canal with deposited mud and sand layers in excavation site M2 at the western end of Albert Skeels Gade (ASR 1988 DB012). Seen from the north.

Desværre skulle kloakledningen ikke graves særligt dybt og selve kanalens bund blev derfor ikke erkendt. Det blev tværtimod både kanalens vest- og østsider. Det var helt tydeligt, at kanalen var gravet, hvorved landskabets oprindelige udseende blev ændret. Østsiden var dårligst bevaret, men kunne over et stykke ses som jævnt skrånende nedad, og aflejringer af gult sand mellem klægagtige gytjelag vidner om, at gravens sider var eroderet. På østsiden sås den samme jævnt skrånende side med ujævnt forløbende afsatte gytjelag vekslende med sand, der var kulturpåvirkede (fig. 11). I et af disse sandlag blev fundet et stykke keramik, som dateres til mellem 1150 og 1400, dvs. kanalen har været i brug i dette tidsrum. Sandlagene kan både være eroderet fra kanalens sider, men også være afsat af vandet i kanalen.

I kloaktracéet var det ikke muligt at erkende ka-

nalens oprindelige nedgravningsniveau mod vest, mens den østlige side virkede mere uforstyrret. Tilløbskanalens bredde var oprindeligt mindst 20 m bred, mens dybden ikke kunne måles, fordi kloakledningen desværre ikke skulle graves så langt ned.

Der blev taget en prøve fra gytje- og sandlagene i kanalens østside, og de blev analyseret for pollen og makrofossiler. Prøven viste, at der har stået roligt vand i kanalen i en længere periode, hvorved gytjelagene blev afsat. I kanalen voksede bla. åkander og andemad. I nogle perioder var der imidlertid stærkere strøm gennem kanalen. Pollen fra prøven viser, at landskabet tæt ved kanalen var åbent med spredte træer og græsningsarealer. Pollen fra rug kunne tyde på, at der har været bearbejdet korn i området (Moltsen 2011, s. 4), hvad der kunne komme fra bebyggelsen mod øst.

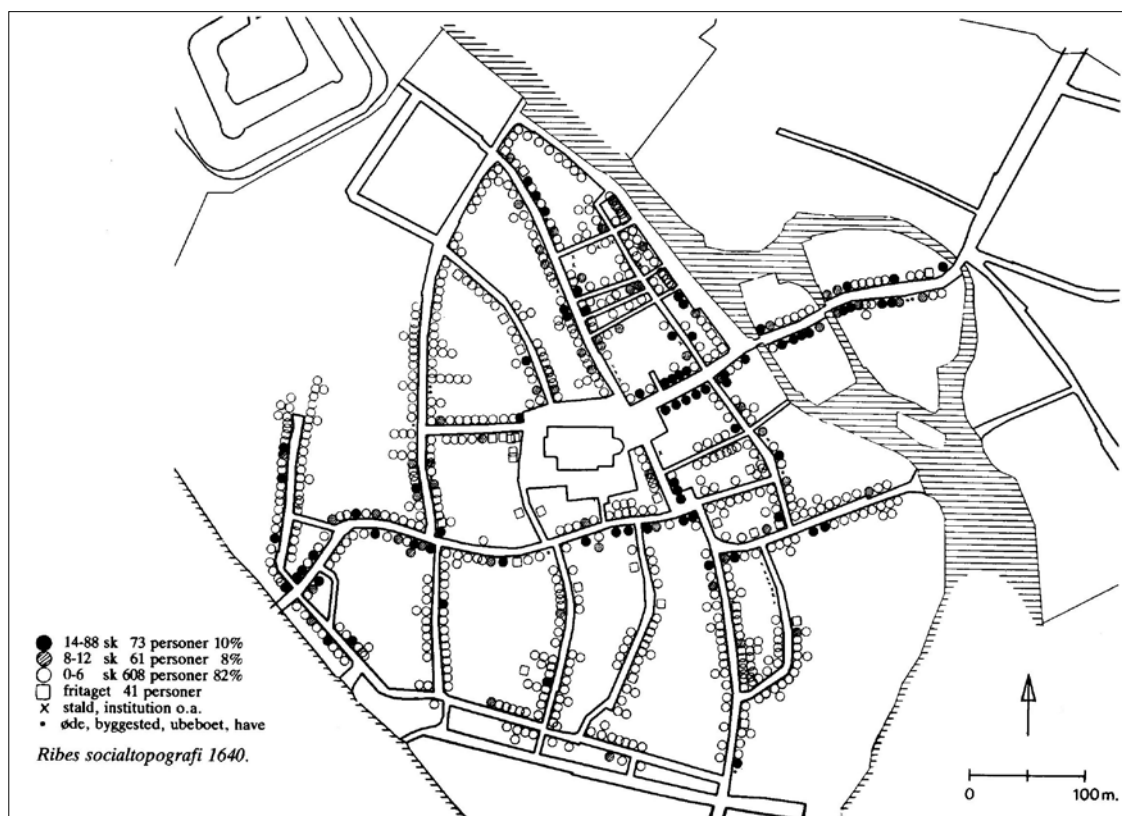

Fig. 12. Ole Degns plot af skattebetaling i Ribe på baggrund af skattelister fra 1640. Efter: Degn 1979 s. 254.

A plot of tax returns from Ribe for the year 1640, compiled by Ole Degn on the basis of tax revenue lists from 1640.

Efter reformationen

Efter reformationen fremstår vestbyen som et meget tomt område næsten uden bebyggelse. Det er kun kælderen fra 1500-tallet i felt M108, som med sikkerhed var i funktion i tiden efter reformationen. Kælderen var gravet ca. en meter ned i de daværende kulturlag og over kælderen var bygget et hus med gavlen vendt ud mod Skt. Laurentii Gades middelalderlige forløber. Kælder og hus kan være etableret før reformationen, og fund fra de massive fyldlag i kælderen daterer kælderens sløjfning til før 1650. I fyldlagene er bla. fundet grønglaserede kakler, sandsynligvis fra en kakkelovn i huset. Derudover blev der fundet skår af bordtøj, fx en stentøjskande importeret fra Rhinegnene.

På baggrund af skattelister fra 1640 har Ole Degn fremstillet et kort over Ribes sociale topografi. Her kan man se, hvordan byens borgere boede og deres skattebetaling (fig. 12). På kortet ses, at Skt.

Laurentii Gade på dette tidspunkt ikke længere eksisterede i hele sin udstrækning, og at borgerne i området lå i det store segment, der betalte mindst i skat i byen.

Fra 1600-tallet og til omkring 1900 var der i de blotlagte kulturlag ingen tegn på bebyggelse i vestbyen. Der blev set enkelte nedkulinger af køkkentøj fra omkring 1900, men ellers var de bevarede kulturlag fra perioden dannet ved dyrkning og vokset på stedet.

I Skt. Laurentii Gades sydlige felter ud for Dagmargårdens bygninger og i den østlige del af Albert Skeels Gade blev til gengæld set tykke dyrkningslag, som underbygger den eksisterende viden om området efter 1600, der henlår både som haver og udyrket. Fra de tykke dyrknings- og havelag blev taget jord fra til soldning, og fundene i disse daterer sig til perioden mellem 1400- og 1600-tallet. Fundmaterialet var overraskende stort og påviste,

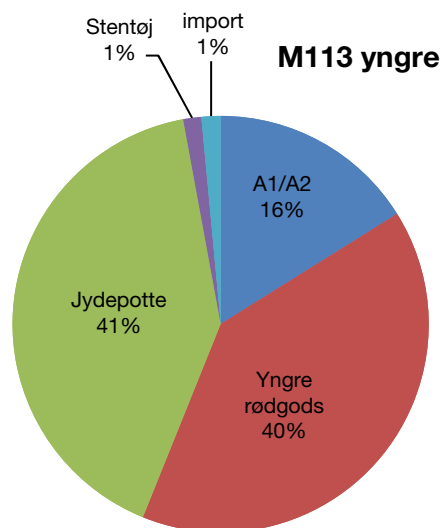
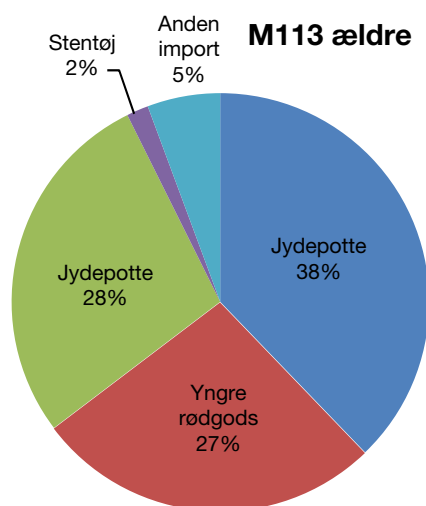
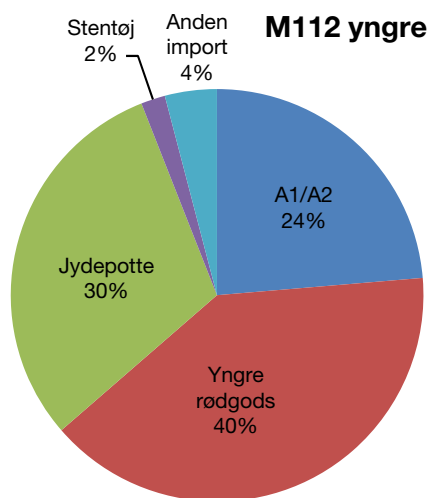
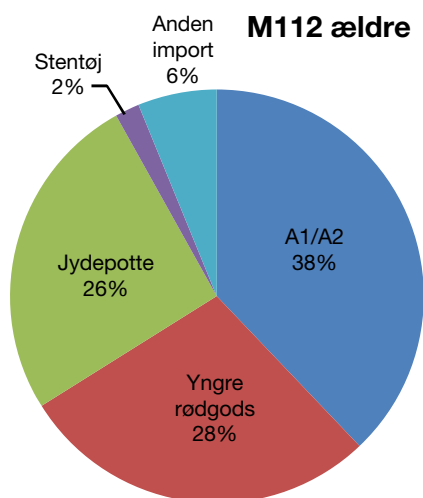

Fig. 13. Fire cirkeldiagrammer med fordelingen af godstyper i yngre og ældre horisonter fra felterne M112 og M113.

Four pie charts showing the distribution of ceramic types from the younger and older horizons of excavation sites M112 and M113.

at området lå tæt på bebyggelse, men havde været brugt til dyrkning, måske i form af haver.

Keramikken og sociale aspekter

Fra udgravningen stammer et stort fundmateriale (i alt omkring 24.500 fund), som for størstedelens vedkommende er fremkommet ved soldning af kulturlag fra Skt. Laurentii Gades sydlige del ud for Dagmargårdens bygninger. I alt 33 soldesække á 1 m³ blev taget op fra kloaktracéet, der skulle

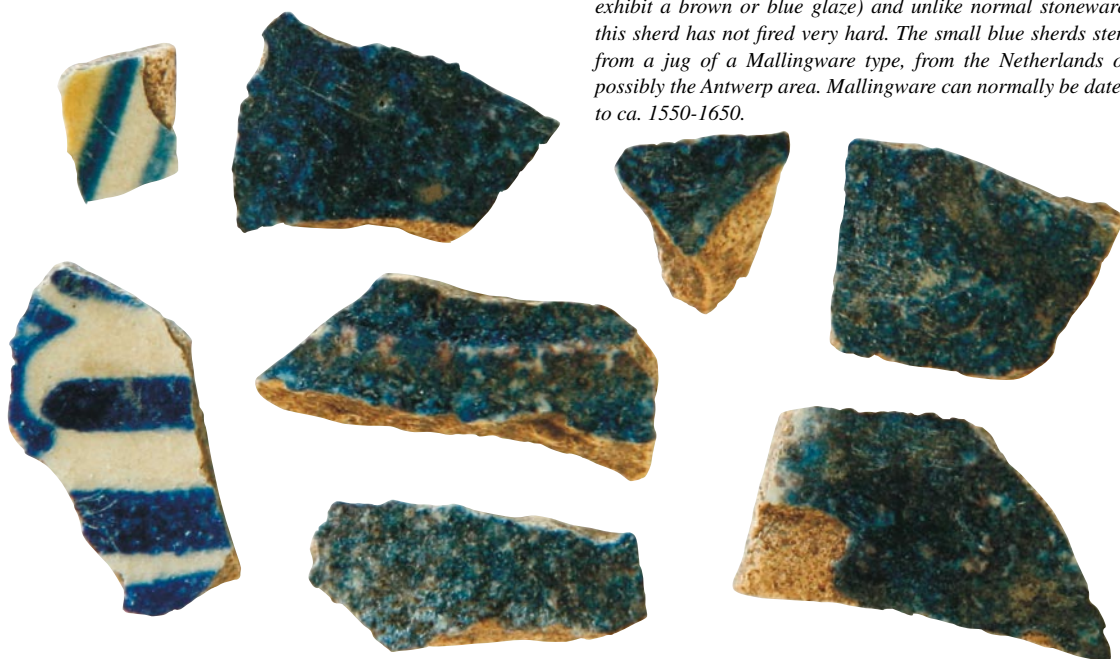
graves bredere i denne del af gaden. Størstedelen af fund var keramikskår (mellem 17.000-17.500 skår) og dateres til mellem 1400 og 1700. Nedenfor vil jeg give en kort karakteristik af fundmaterialet fra de to store felter M112 og M113, der lå i den sydligste del af kloaktracéet i Skt. Laurentii Gade. Fra disse to felter blev de fleste skår taget op og fundmaterialet var meget 'rent', dvs. med meget lille indblanding af ældre og yngre keramik. Det betyder, at der er gode muligheder for, at materia-

Fig. 14. Eksempler på to importskår: det grønglaserede skår med underdelen af en landsknægt stammer fra en kande, der sandsynligvis kom til Ribe fra Rhinegnene engang i 1500-tallet (ASR 1988x.372). Skåret er specielt, fordi det er grønglaseret (ofte er stentøjet fra 1500-tallet brunt eller blåt) og ikke hårdt brændt, som stentøj oftest er. De små blåspættede skår stammer fra en kande af Mallingware, der kommer fra Nederlandene, måske Antwerpen-området. Mallingware dateres normalt til perioden ca. 1550-1650 (ASR 1988x377).

Examples of two potsherds from imported vessels: The green glazed sherd embodies the lower part of a lansquenet and originates from a stoneware jug imported from the Rhine area, dated to the 16th century. This particular sherd is quite special, because it is green (normally stoneware from that century exhibit a brown or blue glaze) and unlike normal stoneware, this sherd has not fired very hard. The small blue sherds stem from a jug of a Mallingware type, from the Netherlands or possibly the Antwerp area. Mallingware can normally be dated to ca. 1550-1650.

let er repræsentativt og kan bruges til at sige noget om områdets sociale topografi i perioden mellem 1400 og 1700.

Fundmaterialet blev taget op i to lag: et ældre og et yngre. Jorden til soldning blev taget fra før profilen blev registreret, men efterfølgende viste det sig, at de to horisonter næsten svarede overens med to store homogene lag i profilen. Forskellen mellem yngre og ældre viser sig i de repræsenterede godstyper. Godstyperne har også en vis kronologisk betydning, dvs. at der er forskel på sammensætningen af godstyper i den ældre og yngre horisont. Dog må grænsen mellem de to anses for at være flydende, da kulturlagene ikke var skarpt afgrænset mod hinanden. Keramikmaterialet af-

spejler en tidsmæssig udvikling fra ældre til yngre keramik, som stemmer overens med den stratigrafiske sekvens af kulturlag på stedet.

Cirkeldiagrammerne (fig. 13) viser fordelingen af godstyper samt den yngre og ældre horisont i felterne M112 og M113⁷. I tre af diagrammerne udgør den importerede keramik 6-8%, undtagelsen er M113s yngre horisont, der kun har 2% importkeramik. Til gruppen 'anden import' hører det højmiddelalderlige importgods, der er let at udskille fra de andre godstyper og som udgøres af flamske og nordfranske godstyper. I det yngre rødgods gemmer sig sandsynligvis noget importkeramik, som ikke er blevet udskilt. Den meget begrænsede andel importkeramik i de to horisonter er

markant, og det ses også i den ligeledes begrænsede andel af importkeramik i felterne M109-111. Fordelingen af godstyper er meget ensartet, og det er kun forholdet mellem de tre store grupper: det gråbrændte A1/A2, jydepottegodset og det yngre rødgoods, der ændrer sig som udtryk for den tidsmæssige udvikling fra den middelalderlige gråbrændte A1/A2 keramik til 1400- og 1500-tallets jydepottegoods og yngre rødgoods. Fordelingen af godstyper bliver dermed et billede på den gradvise overgang fra middelalder (A1/A2) til nyere tid (jydepottegoods og yngre rødgoods).

Samlet set fremstår keramikken meget ydmyg og ikke særlig kostbar. Naturligvis findes der i materialet eksempler på nogle fine importskår (fig. 14: Det grønne stentøjsskår, Mallingvaren), men de virker ikke opsigtsvækkende i forhold til fund andre steder i Danmark. Stentøj fra Rhinegnene er almindeligt på denne tid, ligesom nederlandsk majolica og den blåspættede Mallingvare fra Antwerpen-området, som der er blevet fundet enkelte stykker af i materialet.

Det begrænsede udvalg af karformer i materialet tyder heller ikke på en rig og varieret sammensætning af bordtøj. Der er mere tale om potter brugt til madlavning og opbevaring (både jyd- og stjertpotter), fade i rødgoods og muligvis skåle i jydepottegoods. Hertil kommer stentøjskanderne som var ret almindelige i 1500-tallet. Det var ikke den rige del af befolkningen, der boede i Ribes vestby i senmiddelalder og renæssance. Det er snarest det modsatte af rigt, nemlig fattigt, eller hvad man for sigtigt kunne kalde for 'gennemsnitligt'. Indtrykket af en fattig bydel i renæssancens Ribe spejles måske også i Ole Degns kortlægning af skattelister fra midten af 1600-tallet, hvor bydelens beboere betalte meget lidt i skat, og hørte til den store, fattigere del af byens borgere (fig. 12).

Afslutning

Kloakreoveringen i Ribes vestby har givet ny viden om områdets udvikling gennem middelalder og nyere tid. En ny viden, der supplerer de tidligere undersøgelser i området. Undersøgelsen i 2010 har givet en bedre forståelse af landskabets oprindelige udseende, hvor sandfygningen i Albert Skeels Gades vestende har sat sit helt tydelige præg på middelalderens og senere tiders terrænforhold.

Iagttagelserne i felterne har også givet en ny forståelse af områdets udnyttelse i middelalderen med sporadiske bebyggelsesspor mod vest, mens området vest for Skt. Laurentii Gade var bebygget og matrikuleret i den tidlige middelalder. I senmiddelalderen var området præget af gejstlige institutioner med indslag af enkelte huse på vejens vestside. Efter reformationen forsvandt de gejstlige institutioner gradvist fra området og fra engang i løbet af 1600-tallet og ind i 1900-tallet var området ubebygget, og kun de tykke dyrkningslag vidner om områdets mere ekstensive udnyttelse i perioden.

Noter

1. Ribe vestby: Skt. Laurentii Gade, Albert Skeels Gade, Kongensgade, Skt. Clemens Gade.
2. ASR 17M77D = ASR 374 F1.
3. ASR 1200 Bakelitten, ASR 1015 Dagmargården, ASR 11 Danielsens Tømmerhandel.
4. Se udgravningsrapporten fra ASR 1200, en del af vejforløbet blev også fundet på ASR 11.
5. Alle koter er gengivet i m i forhold til DNN.
6. Stratigrafisk datering: Datering efter kulturlagens indbyrdes relation og placering i forhold til hinanden.
7. For en detaljeret gennemgang af samtlige felters sammensætning af godstyper: se udgravningsberetning for ASR 1988.

Litteratur

- Danmarks Kirker*, Ribe Amt, 1984-2003.
- Degn, Ole 1979: *Rig og fattig i Ribe: økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560-1660*.
- Kinch, J. 1869: *Ribe Bys Historie og Beskrivelse indtil Reformationen*.
- Madsen, Per Kristian 1999: *Middelalderkeramik fra Ribe*.
- Moltsen, Annine S.A. 2011: Lag-, makrofossil- og pollenanalyse fra Riberhus (ASR 1988). NOK rapport 08-2011.
- Nielsen, Ingrid 1985: *Middelalderbyen Ribe*.
- Søndergaard, Steffen 2002: Eksempler på Ribehuse fra 1850'erne og frem til omkring 1930. *By, marsk og geest* 14, 2002 s. 24-44.
- Søvsø, Morten 2010: Bebyggelsesmønstre. *Ribe Bys Historie 1. 750-1520*, s. 45-54.
- Trap, J.P. 1928: *Danmark*. 4. udg.

SUMMARY

New investigations in the west end of Ribe

In 2010, the streets in the western part of old Ribe town underwent a comprehensive scheme of renovation. Museum staff followed the work closely and extensively documented archaeological sections throughout the area affected by the renovation work. The four streets in question, Skt. Laurentii Gade, Albert Skeels Gade, Kongensgade and Skt. Clemens Gade are all modern dating back only to around 1900. The modern day streets are lined with houses built between the 1870's and the 1950's.

Throughout the course of the last two centuries, there has been continuous on-going antiquarian activity in the area, consisting both of finds handed into the museum and information gleaned from people living in the area. A number of small and other somewhat bigger excavations have also been carried out in this area. The big excavations were all carried out after 1980 and they are all located east of Skt. Laurentii Gade. Prior to the 2010 investigations, we knew very little about the area's topographical development.

The main results of the investigation are as follows. We can now document, that the area to the west was heavily influenced by wind bourn sand-deposits of up to 1 m in height, which had been deposited at various intervals over an unknown period of time. Deposition ceased in the 12th century and the area was developed for settlement. Settlement in the westernmost parts of the district disappeared at some point between the 14th and 15th centuries, whilst settlement activity along Skt. Laurentii Gade continued on until around 1600-1650. After ca. 1650 the area was probably utilized for horticultural purposes and was first settled again in the late 19th century.

This part of Ribe was heavily influenced by two monastic orders present in the area. The Franciscans, whose cloister lay in the southern part of the district and the House of the Holy Spirit; which was situated to the north. The 2010 investigation gave us some new information with regard to the building structures and layout of the Franciscan monastery. The cloister church lay to the north of the cloister garth and its church was surrounded by a graveyard with a smaller house south of this

again dating to between 1250 and 1500. The southern part of this area also produced traces of a cellar, several tiled floors and a large baking oven dating from the 15th century. This indicates, that the environs to the west of the medieval road were somewhat densely habited from the 12th century onwards up to ca. 1650. The cellar in question belonged to a house, which was demolished at some point between 1600 and 1650, during a period when other buildings in the vicinity gradually fell into disuse and were been torn down as a repercussion of the Danish Reformation.

In the western area of our investigations, the digging of a medieval canal between Stampemøllestrømmen and Riberhus, could be dated to between 1150-1400. The investigation also showed, that the canal was in use and had been carrying water. Pollen analysis from the canal gives us an indication of the surrounding landscape, which seems to have predominantly been an open landscape with grass pastures and scattered trees.

Ceramic finds from the southeast part of the investigation area, gave us new insights into the Late Medieval to Early Modern ceramic record in Ribe. Out of a total of circa 24.000 finds in all, the ceramic finds alone account for between 17.000 and 17.500 pieces. The great majority can be dated to between the 15th and 18th centuries. The ceramic record displays a very small amount of imported wares (6-8%) and the variety of ware types is indeed rather limited. Cooking and storage vessels together with dishes and jugs are the main types represented. This limited variety of vessels and types of ware seems to bear witness to a rather poor social environment, something that can be substantiated by the 17th century taxation lists available to us relating to this part of Ribe.

Camilla Post
Middelalderarkæolog
Rantakatu 2B 38
67100 Kokkola
Finland
clilleskat@gmail.com

Sparebøsser fra middelalderens Ribe

Af Mette Højmark Søvsø

I Ribes middelalderlag findes jævnligt større og mindre fragmenter af sparebøsser af keramik. Ved samlingsgennemgangen i forbindelse med indflytningen i det nye magasin dukker desuden jævnligt hidtil upåagtede skår af sparebøsser op, og Sydvestjyske Museer rummer efterhånden en hel lille samling af denne genstandsgruppe. I det følgende præsenteres de sparebøsser og skår, som indtil nu er identificeret i museets samling.

Mange genstandstyper har haft stort set den samme udformning gennem århundreder, fordi form og funktion i særlig grad går op i en enhed. En af dem er sparebøsser udformede som rundbugede, lukkede beholdere af keramik med en sprække til møntindkast. Her kan man opbevare sine penge, og kun få indholdet ud ved at ødelægge den. Der findes eksempler på romerske sparebøsser med dette udseende fra århundrederne efter Kristi fødsel, og omtrent samme udformning genfinder man hos sparebøsser fra nyere tid (Se f.eks. Kaufmann 1981 kat. nr. 74).

Typen kendes også fra middelalderen. Der bliver af og til fundet fragmenter i kulturlagene i Ribe, og vi har efterhånden en række fine eksempler i museets samling. På fig. 1 er fundstederne for sparebøsserne angivet på et kort over Ribe by. På flere af fundstederne er fundet skår fra flere forskellige bøsser.

Sparebøsserne er små, buttede kar med plan eller konveks bund og korpus som en let fladtrykt kugle eller et løg. I bundens midte ses indvendigt spiralformede drejespor (fig. 3). De er af teglrødt eller brunligt gods, oftest uglaserede, men de kan have pletter af glasur. De er forsynede med en vertikal eller horisontal sprække til møntindkast. Skårene fra sparebøsserne er karakteristiske, og har man først set et par stykker, er de nemme at genkende (fig. 4).

Det mest komplette eksemplar er fundet ved udgravning ved Korsbrødregård i 1987 (fig. 2). Bortset fra det hul, der er slået ved sprækken for at få den tømt i sin tid, er den hel. Den er arkæologisk dateret til 1300-tallet. Ved samme udgravning fandtes 13 andre skår fra sparebøsser med samme datering. Den hele sparebøsse er ca. 5 cm høj med en diameter på 7 cm. Den har en rille på 1x2,5 cm

som er skåret vertikalt fra munden, der herefter er lukket med en udglattet lerklat (Madsen 1999 s. 114). Bøssen er uglaseret, mens kun to af de øvrige sparebøsseskår fra udgravningen bærer spor af glasur.

To andre næsten komplette eksemplarer er fundet h.h.v. ved udgravning på Giørtzvej (Feveile 2006 s. 380, samt tavle 70) (fig. 3 og kat. nr. 9), og som løsfund ved anlægsarbejde i Badstuegade (fig. 5 og kat. nr. 10.). Begge bærer tydeligt præg af at være brækket op.

En af sparebøsserne skiller sig ud i forhold til de andre ved at være fremstillet af pibeler (hvidbrændende ler), dekoreret med grønspejttet glasur (fig. 6). I middelalderlagene i Ribe findes ofte skår af denne type, fra de smukke kander, som blev importeret fra Nordfrankrig. Keramiktypen går under navnet *grøn Rouen*. Sparebøssen af nordfransk gods er fundet i en brønd, som blev udgravet i forbindelse med Katedralskolens udvidelse i 1978, og den er arkæologisk dateret til 1200-1300-tallet. Bøssen er slået i flere stykker, men har tydeligvis været kugleformet, og den har en lille knop på toppen. Den horisontale møntsprække ses tydeligt på det ene fragment. Dens oprindelige diameter kan ud fra fragmentet anslås til at have været ca 6,5 cm, så den har været lidt mindre end de øvrige sparebøsser, vi kender, desuden tyndere i godset og dertil altså fint dekoreret med glasur.

Udbredelse, herkomst og brug

Som det fremgår af fig. 1 samt af nedenstående katalog, fordeler fundene sig over hele Ribe by. Ydermere er der på flere af fundstederne fremkommet adskillige skår fra flere forskellige sparebøsser. Ved den igangværende samlingsgennemgang er dukket en del hidtil uerkendte skår op, som har

Fig. 1. Kort over Ribe med markering af fund af sparebøsser med katalognumre.

A map of Ribe with the locations of piggy banks finds highlighted.

bidraget til udbredelseskortet, og der vil utvivlsomt dukke flere op, efterhånden som arbejdet fortsat skrider frem. På den baggrund kan man konkludere, at genstandstypen har været almindeligt udbredt i Ribe.

I 1300-1500-tallet var Nederlandene hjemsted for produktion af sparebøsser af rødbrunligt gods. De fladtrykt kugle- eller løgformede bøsser med vertikalt møntindkast blev fremstillet i Utrecht

(Hurst et al. 1986 s. 123 og 141-142). Utrechtbøsserne beskrives som uglaserede, men af og til med få spredte pletter af glasur, ganske som på eksemplerne fra Ribe. Pletterne synes ikke at være påført med hensigt, og de kan være fremkommet ved, at bøsserne har været med i brændinger af glaseret keramik, og ved kontakten med denne af og til er blevet plettede. Ifølge Hurst er sprækkens placering en daterende faktor: de tidligste bøsser har

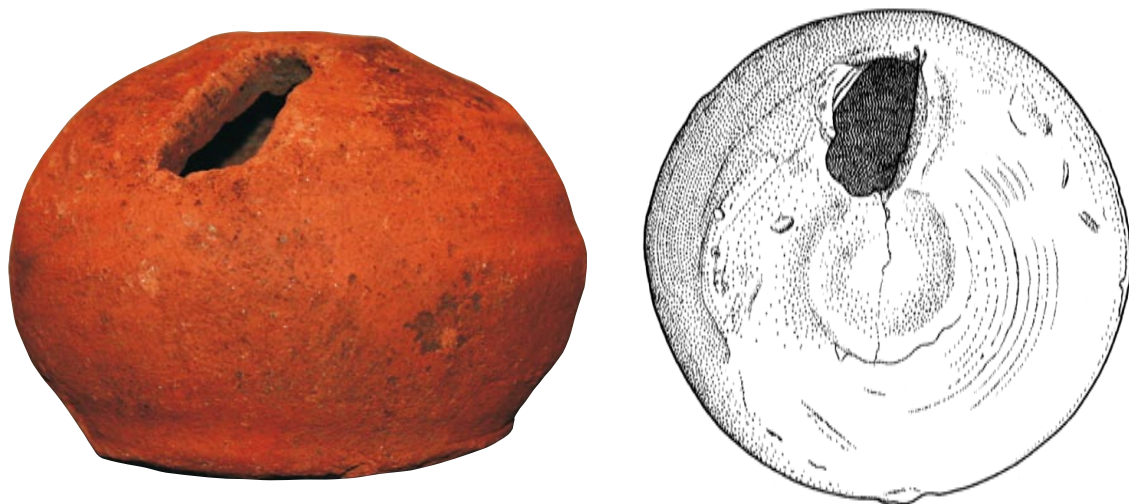

Fig. 2. Sparebøsse fra udgravning ved Korsbrødregård, Ribe. Brudt op ved møntsprækken. Kat. nr. 8. Tegning: Aage Andersen.

A piggy bank from Korsbrødregård in Ribe. Broken open at the money slot.

vertikale møntsprækker, mens de senere er horizontale. På de fragmenter fra Ribe, hvor sprækens placering stadig ses, er de vertikale, bortset fra bøssen af nordfransk gods.

Meget tyder altså på, at de rødbrændte sparebøsser fra Ribe er importeret fra Utrecht området. Deres udbredelse og udseende tyder på, at de har været masseproducerede, og dermed sikkert billige at anskaffe sig. Sparebøssen af nordfransk keramik er undtagelsen, som er af en anden kvalitet

end de øvrige. Dateringerne falder i 1300-tallet til o. 1400.

Byens højmiddelalderlige kulturlag indeholder jo i øvrigt rigelige mængde importkeramik, bl.a. fra Nederlandene og Nordfrankrig, og det er ikke overraskende, at også sparebøsserne er kommet via disse handelsveje.

Det er dog værd at fremhæve genstandstypen, som i virkeligheden er ret godt repræsenteret i Sydvestjyske museers samling, og som hidtil har

Fig. 3. Fund fra udgravning ved Giørtzvej i Ribe. Sparebøssen er tydeligvis brudt op. Den ene side af møntsprækken ses tydeligt på fragmentet. Kat. nr. 9.

A 1991 find from Giørtzvej in Ribe. The piggy bank has clearly been broken up. One side of the money slot can be discerned on the fragment.

Fig. 4. Skår fra tre forskellige sparebøsser fundet ved udgravning på Overdammen, Ribe. Kat. nr. 1.

Sherds of three separate piggy banks recovered during an excavation at Overdammen in Ribe.

Fig. 5. Sparebøsse fundet i Badstuegade. Kat. nr. 10.

A piggy bank found in Badstuegade, Ribe.

været lidt overset. De relativt hyppigt optrædende sparebøssefragmenter fortæller bl.a. om menneskets trang til at spare penge op, og om, at det er nødvendigt at indkapsle sparepengene i noget der ikke kan plyndres uden at det kan ses. Før eller siden, når pengene skal bruges, bliver en sparebøsse af denne slags ødelagt, hvis den da ikke bliver knust ved et uheld. De større fragmenter, hvor man tydeligt kan se, at sparebøssen er brudt op ved møntsprækken fortæller dog med al tydelighed, at der er foregået en målrettet plyndring.

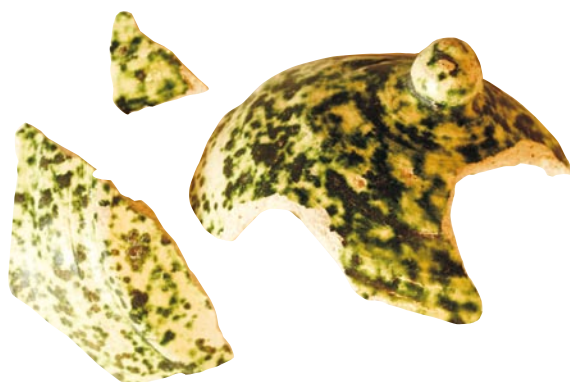

Fig. 6. Skår af sparebøsse af nordfransk keramik. Kat. nr. 4. Foroven: yderside. Forneden: inderside.

A sherd of a piggy bank of northern French pottery. Above: A view of the out side surface. Below: The inner side.

Fig. 7. Sparebøsse fra Lund. Dateret til o. 1500 Efter Wahlöö 1976 kat. nr. 122.

A piggy bank from Lund. Dated roughly to around the year 1500.

Senmiddelalderlige og efterreformatoriske sparebøsser

Også i Lund er fundet flere sparebøsser, som minder om dem fra Ribe. Her dateres de til 1400-1500-tallet. De har alle en lille knop på toppen, enten til pynt, og/eller til at give et bedre greb om bøssen (Wahlö 1976, kat. nr. 122) (fig. 7).

I 1500-tallet produceredes fortsat sparebøsser i Nederlandene, men de blev nu gerne forsynet med en lille piedestal, og findes også fremstillet af majolika (Hurst et al. 1986 s. 123 og 141-142).

Fra 1600-tallet dukker flere sparebøssetyper op, gerne udformede som dyr. Det mest almindelige motiv er (spare) grisen, som vi alle stadig kender i dag (Hurst et al. f.eks. s. 142, 174).

Katalog:

1: ASR 43/64D, D1084 og D1109: Overdammen Ribe, fundet i forbindelse med byggeriet af Sydjysk Landmandsbank i 1964/65: Tre bund-/side-skår af rødt og rødbrunt, uglaseret gods fra tre forskellige sparebøsser af lertøj, samt et bugskår med skulderknæk og med en klat blyglasur (fig. 2). Fladtrykt kugleform med svagt antydet skulderbøjning og svage omkringløbende furer på ydersiden. De to har svagt konveks eller ingen egentlig standflade, den tredje har plan standflade med markeret fodrand, og udviser desuden et par ubetydelige pletter af klar blyglasur på skulderpartiet. Bøssernes største diameter kan beregnes til 9-9,5 cm.

2: ASR 373 x5: Fund fra samme udgravning som kat. nr. 1, men registreret senere. Et uglaseret bugskår med skulderknæk. Største mål: 6,5 cm.

3: ASR 5M74D, D3547, D3902, D5521, D6546: Dommerkontorets have ved Sct. Nikolajgade i 1974. En halv sparebøsse samt et bundskår, et bugskår og et topskår af uglaseret rødgoods. De synes at stamme fra forskellige bøsser, dog med den mulighed, at D5521 og D6546 kan være fra samme bøsse. Det halve fragment har en plan standflade med en diameter på ca 5 cm. Fragmentets højde: 6,8 cm. På toppen en lille tut med flad afslutning. Bundskåret er fra en bøsse med konveks bund.

4: ASR 8M75D, D14402, D14394, D14463,

D16025: Ribe Katedralskoles udvidelse i 1978. To bundskår med plan eller svagt konveks bund, fra to forskellige bøsser af rødgoods, største mål: 3,2 og 4,5 cm. Desuden et bugskår som kan være sammenhørende med en af dem. Mål: 3,6 cm. Det ene bundskår med små pletter blyglasur. Desuden tre skår af sparebøsse af hvidbrændende ler, og dekoreret med grønspættet glasur. På bøssets top en lille, kugleformet afslutning. Skårenes største mål: 1,7, 5 og 5,7 cm. Bøssets diameter har været ca 6 cm. På det største skår ses den vertikale møntsprækkes ene flade. Sprækkens længde er ca 3,5 cm.

5: ASR 7 x2419: Sct. Nikolajgade 8 i 1985. Bugskår. Uglaseret rødgoods. Største mål: 5,2 cm.

6: ASR 8 x276: Rosenallé 1989. Bund-/bugskår af sparebøsse med konveks bund. Uglaseret rødgoods. Største mål: 5,3 cm.

7: ASR 11 x7989: Nygade 1999. Tre bugskår.

8: ASR 565, x164, x316, x324, x421: Korsbrødregård 1987. Næsten hel bøsse, brudt op ved møntsprækken. Arkæologisk dateret til 1300-tallet. Ved samme udgravning fandtes 13 andre skår fra sparebøsser med samme datering. Kun to af skårene bærer pletter af glasur. Den hele sparebøsse er ca. 5 cm høj med en diameter på 7 cm. Den har en indskåret rille på 1x2,5 cm som er skåret vertikalt fra munden, der herefter er lukket med en udglattet lerklat (Madsen 1999 s. 114). Bøsset er uglaseret ligesom de fleste andre sparebøsseskår, kun to af de øvrige skår fra Korsbrødregård bærer spor af glasur.

9: ASR 990 x1: Giørtzvej i 1991. Grube A49. 12-1300-tallet. Sparebøsse af uglaseret rødgoods. Bøsset er brækket op omkring møntsprækken, hvorfor en del af bugpartiet mangler. Fladtrykt kugleform, konveks bund, næsten flad top. Diameter: ca 8 cm., højde: ca 7 cm. Den vertikalt indskårne møntsprække ses på fragmentet. Længde: ca 2,5 cm.

10. ASR 2434. Løsfund fra anlægsarbejde i Badstuegade 1975. I privateje. Fragment af sparebøsse af rødbrændt ler. Uglaseret bortset fra en lille klat

glasur på skulderen, sandsynligvis en plet fra et andet glaseret emne, som den er brændt sammen med. Sparebøssen er kugle- eller svagt løgformet med en lille, flad top. Bunden er konveks. Møntsprækken er vertikal, og en del af dens ene flade ses på fragmentet. Den har været ca 2 cm. lang. Sparebøssen er brudt op, så der mangler en del af bugen. Højde: ca 6 cm., diameter: ca 8,4 cm.

Litteratur:

- Feveile, Claus 2006: ASR 1357 Giørtzvej. I: Ribe studier. *Det ældste Ribe. Udgravninger på nordsiden af Ribe Å 1984-2000* (red.: Claus Feveile). Bind 1.2, s. 353-380, samt tavle 70.
- Hurst, John G., David S. Neal, H.J.E. van Beuningen 1986: Pottery produced and traded in north-west Europe 1350-1650. I: *Rotterdam Papers* VI. A contribution to medieval archaeology.
- Kaufmann, Gerhard 1981: *Volkstümliche Keramik aus Norddeutschland. Irdene Töpferware des 17. bis 20. Jahrhunderts*. Altonaer Museum in Hamburg. Norddeutsches Landesmuseum. Hamburg.
- Madsen, Per Kr.: *Middelalderkeramik fra Ribe*. 1999.
- Wahlöö, Claes (red): *Keramik 1000-1600 i svenska fynd. Archaeologica Lundensia* VI. Lund 1976.

SUMMARY

Piggy banks from Medieval Ribe

A by now, rather common type of find from the medieval deposits of Ribe town, are the small rounded ceramic containers of fired red clay; the so-called piggy banks. Amongst the museums finds collection, we have by now quite a few larger and smaller fragments. These containers are usually unglazed, but they are known to exhibit a few spots of glaze. They generally have a flattened spherical form, with a plane or convex base. Their height ranges from 5-7 cm and the typical diameter from 7-9 cm.

One of the piggy banks stands out, due to its composition of a northern French ware, decorated with a green speckled glaze. It is also somewhat smaller in comparison with the other types, with an original diameter of ca. 6 cm.

This type of piggy bank is known of from the Roman Age right up until modern times. A number of the fragments from Ribe have been archaeologically dated to the 14th century.

There are a number of known parallels amongst others from Lund. Apart from the example from Northern France, the majority of these piggy banks were more than likely produced in the Netherlands and exported on from there.

The finds are spread throughout the whole town of Ribe, which seems to indicate that they were a rather common item. Over the course of the last few years, quite a number of overseen sherds from piggy banks have come to light in connection with the transfer of the museums finds into the new finds store in Ribe. Yet more finds will undoubtedly come to light, as our work proceeds.

Mette Højmark Søvsø
Middelalderarkæolog
Sydvestjyske Museer
Odins Plads 1, 6760 Ribe
mhs@sydvestjyskemuseer.dk

